

HISTORIJSKA GEOGRAFIJA HRVATSKE

Nikola Glamuzina

Akademski godina 2012./2013.

Izdavač: FILOZOFSKI FAKULTET SVEUČILIŠTA U SPLITU
Teslina 12, 21000 Split, Republika Hrvatska
Tel. 385 021 384 144, www.ffst.hr

Predsjednik Povjerenstva za izdavačku djelatnost: doc. dr. sc. Renata Relja

Odgovorni urednik: prof. dr. sc. Marko Trogrlić

Recenzenti:

prof. dr. sc. Borna Fürst-Bjeliš
prof. dr. sc. Stjepan Čosić
doc. dr. sc. Ivan Zupanc

Lektor:

dr. sc. Gordana Laco, viša asistentica

Autor fotografije na naslovnici: Ante Jurčević, prof.

Datum postavljanja na mrežu: 5. prosinca 2012.

ISBN: 878-953-7395-45-2

ZNANSTVENO PODRUČJE: Interdisciplinarna područja znanosti

ZNANSTVENO POLJE: Geografija

ZNANSTVENA GRANA: Društvena geografija

STUDIJSKI PROGRAM: Prediplomski studij, Odsjeka za povijest

GODINA I SEMESTAR: 3. godina, 5. semestar

FOND SATI: 30 sati predavanja

NASTAVNI PREDMET: Historijska geografija Hrvatske

HISTORIJSKA GEOGRAFIJA HRVATSKE

SADRŽAJ

Historijska geografija – pojam, mjesto, metode	4
Hrvatska – opće geografske značajke i oblikovanje teritorija	14
Prapovijest	21
Stari vijek	30
Rani srednji vijek	38
Razvijeni srednji vijek	44
Historijskogeografski razvoj susjednih zemalja	51
Razdoblje osmanlijske ekspanzije	55
Novovjekovno razdoblje potiskivanja osmanlijske vlasti	64
Austro-ugarsko razdoblje	72
Razdoblje monarhističke jugoslavenske države	76
Razdoblje socijalističke jugoslavije	80
Suvremene razvojne tendencije	84
Literatura	87

HISTORIJSKA GEOGRAFIJA – POJAM, MJESTO, METODE

Historijska se geografija unutar geografske znanosti počela oblikovati u prvoj polovini 20. st., iako se prvi radovi historijskogeografske naravi bilježe u prethodnom stoljeću, pa čak i tijekom antike i srednjega vijeka. Međutim, suvremena historijska geografija, utemeljena na modernim metodološkim pristupima, nagli je zamah dobila u drugoj polovini 20. st., a posebno zanimanje geografa i povjesničara za tu geografsku disciplinu opaža se na prijelazu iz 20. u 21. st.

Povijesni razvoj geografije

Geografiju definiramo kao znanost o rasprostranjenosti i međusobnom odnosu prirodnih i društvenih elemenata i pojava na Zemljinoj površini. Iako je u prošlosti obično svrstavana u podskupinu prirodnih znanosti, ona zapravo ima dodirnu ulogu između prirodnih i društvenih znanosti. Zato se u novije vrijeme kategorizira kao interdisciplinarna znanost. Po epistemološkim i ontološkim obilježjima geografija je pretežno empirijsko-analitička znanost. Riječ je o jednoj od najstarijih znanstvenih disciplina koja je nastala u okrilju prvih starih civilizacija. Sam je pojam skovan u 3. st. pr. Kr. u staroj Grčkoj od pojmova *geo* (Zemlja) i *grafein* (pisati). Povijesni izvori govore kako je prva osoba koja je sebe nazvala „geografom“ bio matematičar Eratosten (276. pr. Kr. – 194. pr. Kr.). Iz samoga se naziva vidi kako je ključno pitanje kojim se bavila prvotna geografija bilo: GDJE, odnosno GDJE SE ŠTO NALAZI NA POVRŠINI ZEMLJE. Iz samoga naziva, kao i pitanja na koja je nastojala dati odgovor, vidljivo je praktično značenje koje je geografija imala u starogrčkom društvu. Naime, u to je doba najveći dio Zemljine površine starim Greima bio nepoznat pa je geografija imala ulogu i zadatak upoznavanja Grka s drugim dijelovima svijeta, ponajprije Sredozemlja. Budući da je trgovina, u prvom redu pomorska, bila ključna za opstanak starogrčke civilizacije, geografija je imala veliko praktično značenje. Uz gospodarske, na razvoj su geografije također utjecali kulturni i politički faktori, kao što su težnja za upoznavanjem drugih naroda i državnih organizacija. Već se u to doba uspostavljaju prve veze između geografije i povijesti, a ključnu je ulogu u tome imao Herodot (485. pr. Kr. – 425. pr. Kr.) koji se često naziva *ocem geografije i historije*. U okviru stare Grčke najvažnije je razdoblje razvoja geografije bilo na prijelazu iz stare u novu eru, od 250. do 200. pr. Kr., a sam kraj toga razdoblja obilježava Ptolemejev (oko 90. – 161.) rad, koji je sva dotadašnja znanja o površini Zemlje prikupio i objavio u djelu od osam tomova pod nazivom

„Geografija“. Budući da je to djelo bilo prevedeno na latinski jezik, velik je utjecaj imalo i na kasnije antičke geografe koji su dolazili iz staroga Rima, kao i one iz kasnijega srednjovjekovnog razdoblja (Vresk, 1997.). Specifičnost je antičkoga, pogotovo starogrčkoga razdoblja, bilo povezivanje geografije s matematikom jer su antički geografi ujedno nastojali doći do odgovora o dimenzijama Zemlje, a također su prvi put u povijesti primijenili i stupanjsku mrežu.

Srednjovjekovno je razdoblje bilo obilježeno nazadovanjem na području geografske znanosti koje je djelomice bilo posljedica općega gospodarskoga i kulturnoga nazadovanja na početku srednjega vijeka. Mnoge su antičke spoznaje pale u zaborav, a geografska je misao u kršćanskoj Europi bila pod velikim utjecajem crkvenoga dogmatizma. Iako će tijekom razvijenoga srednjega vijeka, zahvaljujući jačem razvoju trgovine, ponovo početi zanimanje za geografiju, ona ne će dati značajnijih imena na europskom prostoru. Glavnu su ulogu u tadašnjoj geografiji preuzeli Arapi, kako zbog služenja antičkim izvorima (što im nisu zabranjivale njihove vjerske zajednice, tako zbog gospodarskih, odnosno trgovačkih potreba jer je arapska civilizacija bila ponajprije trgovačka. Stoga najveća geografska imena toga doba dolaze iz arapskoga svijeta. Od njih se naročito ističe Ibn Khaldūn (1332.-1406.) koji se posebice bavio analizom razvoja velikih državnih tvorevina te je imao važnu ulogu u razvoju historijske geografije (Vresk, 1997.).

Doba Velikih geografskih otkrića (15.-18. st.) označuje preporod geografije. Tomu su pridonijeli novi pogledi na život koje je postavilo renesansno doba, obilježeno oslobađanjem čovjeka od crkvenoga dogmatizma, te dinamičan gospodarski razvoj utemeljen na pomorskoj trgovini. Težište se geografije vraća na europski kontinent na kojem se prevode antička geografska djela i s kojega kreću brojne pomorske ekspedicije u druge dijelove svijeta. Upravo zahvaljujući tim pomorskim putovanjima, od kojih je najveći značaj svakako imalo Kolumbovo otkriće američkoga kontinenta (1492.), popunjavaju se znanja o karti svijeta. Tadašnja se geografija usko povezuje s kartografijom i to zbog potrebe za izradom velikoga broja različitih geografskih karata potrebnih pomorcima u trgovačkim i istraživačkim poslovima. Tijekom toga razdoblja, primjenom kartografskih projekcija, izrađuju se prve precizne geografske karte (posebice *portulani* – pomorske karte s podatcima o lukama, morskim strujama i morskim mijenama), atlas i globusi. Dodatni je poticaj toj djelatnosti dala i primjena tiska. Od velikih imena toga doba posebno se ističu Sebastian Münster (1488.-1552.), autor djela *Cosmographia universalis* u šest tomova i Gerardus Merkator (1512.-1594.), autor brojnih karata i kartografske projekcije koja je nazvana njegovim imenom. Primat su u tom dobu preuzeli njemački geografi. Samo 18. st. označava kraj toga

preporoditeljskoga razdoblja te svojevrsnu sponu s razdobljem oblikovanja modernih znanosti, među njima i geografske. Inače se 18. stoljeće smatra stoljećem u kojem su najveći razvoj zabilježile upravo prirodne znanosti, zahvaljujući sveopćem napretku na području istraživanja Zemljine površine. Poticaje takvu razvoju dali su masovna akumulacija znanja, primjena empirijskih istraživanja te osnivanje znanstvenih akademija. Mnogo je znanstvenih spoznaja potjecale upravo od velikih znanstvenih ekspedicija pa se stoga u tom razdoblju geografija sve više povezuje s prirodnim znanostima. Uz njemačke geografe, koji su i dalje imali veliki značaj, važnu ulogu preuzimaju francuski geografi. Najvažnije je ime tadašnje geografije Nijemac Immanuel Kant (1724.-1804.), profesor filozofije i prirodnih znanosti na sveučilištu u Königsbergu, prijestolnici tadašnje Istočne Pruske (današnji Kaliningrad u Rusiji). Upravo je on definirao geografiju i historiju kao važne znanosti koje stoje uz bok drugim znanostima te je svojim idejama udario temelje za oblikovanje moderne geografije u 19. st. (Vresk, 1997.).

Tijekom 19. st. razvija se moderna znanost utemeljena na preciznom definiranju objekta i metoda istraživanja. Tada se i geografija izdvaja kao samostalna znanstvena disciplina. Tradicijski geografski koncept, zasnovan na traženju odgovora na pitanje GDJE, odlazi u drugi plan, a središnju ulogu dobiva novi pristup koji traži odgovor na pitanje ŠTO, čime se težište istraživanja prebacuje na prirodne i društvene procese na površini Zemlje (Vresk, 1997.). Unutar samoga sustava moderne geografske znanosti oblikuju se dva područja istraživanja. Prvo je fizička geografija koja se usmjerava na proučavanje prirodnih elemenata (klime, reljefa, voda, biljnoga i životinjskoga svijeta). Fizička je geografija u tom razdoblju imala glavni značaj unutar geografije, a najveći su doprinos njezinu razvoju dali njemački geografi Alexander von Humboldt (1769.-1859.) i Carl Ritter (1779.-1859.). Usto se oblikuje i drugo područje istraživanja pod nazivom društvena geografija, usmjereno na proučavanje ljudskoga društva i čovjekova utjecaja na transformaciju pojedinih dijelova Zemljine površine, koja je počela u Europi uslijed industrijske revolucije. Glavnu je ulogu u razvoju društvene geografije imao francuski geograf Paul Vidal de la Blache (1845.-1918.).

Kvantitativna revolucija, koja je obilježila znanost druge polovine 20. st., imala je velik utjecaj na razvoj suvremene geografije u kojoj je primjena kvantitativnih metoda u istraživačkom radu postala obvezna. Budući da su razvoju novih metodoloških pristupa najviše pridonijeli angloamerički geografi, težište se suvremene geografije premjestilo u taj dio svijeta. Zbog sve istaknutijih sklonosti međusobnomu povezivanju i suradnji među pojedinim znanstvenim disciplinama, izrazitije su interdisciplinarnost i multidisciplinarnost, što je vidljivo u sve češćem povezivanju geografije s pojedinim društvenim znanostima.

Dihotomije u geografiji

Dihotomija (dvojnost) bitno je obilježje geografskoga metodološkoga sustava, a u suvremenoj se geografiji može govoriti o dvjema dihotomijama. Prva je uvjetovana samim objektom proučavanja, pa se geografija dijeli na opću i posebnu (regionalnu). Riječ je o dihotomiji koja se javlja već u antičkom dobu, a proizlazi iz toga što geografija proučava pojedine geografske elemente, kao i same regije. Druga dihotomija proizlazi iz naravi geografskoga proučavanja koje obuhvaća prirodnu i društvenu sferu, i zato se opća geografija dijeli na prirodnu (fizičku) i društvenu (socijalnu). Fizička geografija proučava elemente prirodne sredine (reljef, klima, vode, tlo, flora i fauna), a društvena geografija istražuje društvene elemente (stanovništvo, naselja, gospodarstvo i dr.). Ta je druga dihotomija dovela i do stvarne podjele geografije u nekim zemljama, pa se na pojedinim sveučilištima, ponajprije u zemljama koje baštine anglosaksonski obrazovni sustav, zasebno izučavaju fizička i društvena geografija.

Odnos geografije i povijesti

Historijska se geografija često razumijeva kao spona između geografije i povijesti, dviju znanosti koje pripadaju različitim znanstvenim područjima, a između njih postoji više dodirnih točaka. Činjenica je kako istraživanja iz područja povijesti obično imaju geografsku dimenziju, dok geografska istraživanja često imaju i povijesnu dimenziju. Geografija i povijest različiti su načini gledanja na svijet ali tako povezani da se međusobno ne mogu negirati. Svaki od njih ne nudi samo jedan pogled na svijet nego više njih s gledišta analize ljudskoga društva, pojedinih područja i razdoblja. Prema tradicijskomu gledištu geografija i povijest imaju različite objekte istraživanja pa stoga zauzimaju različita intelektualna područja. Takvo je gledište dodatno ojačano kvantitativnom revolucijom koja je zahvatila geografiju, istovremeno zaobilazeći povijest (Baker, 2003.). Ključna razlika između geografije i povijesti leži u samom pristupu istraživanju. Težište je povijesnoga pristupa na odnosima između čovjeka i povijesnih zbivanja u povijesnom prostoru uz proučavanje zakonitosti razvoja ljudskoga društva tijekom različitih razvojnih faza. S druge strane, ishodište je geografskoga pristupa u međusobnom odnosu između čovjeka i prostora, uz koji proučava i tumači promjene na Zemljinoj površini. Budući da je objekt istraživanja povijesti znatno širi od jednostavnoga datiranja, a geografije od lociranja pojedinih fenomena, sama historijska geografija ima znatno veći zadatak od datiranja i lociranja. Reduciranje povijesti na puki pojam „vremena“, te geografije na pojam „prostora“ istodobno znači simplifikaciju i pogrješnu interpretaciju tih dviju kompleksnih znanstvenih disciplina. Činjenica je kako postoji potreba za mjerenjem prostora i vremena, međutim niti jedna od tih dviju kategorija ne

može tvoriti zasebnu jezgru pojedine znanstvene discipline ili služiti njihovoj integraciji. Zajedničko je zanimanje za „prostor“ i „vrijeme“ slab temelj na kojem bi se gradila veza između geografije i povijesti – mnogo bi jači i čvršći temelj bio njihovo zajedničko zanimanje za pojedine probleme. Iz svega toga proizlazi uloga historijske geografije kao poveznice između povijesne i geografske znanosti. Naime, upravo historijska geografija, baš kao i povijest, postavlja pitanja o prošlosti, ističući geografsku dimenziju. Pritom se primjenjuje problemski pristup u analizi geografskih promjena tijekom vremena, ponajviše u teorijskom razmatranju (Baker, 2003.).

Historijska geografija

Vremenska dimenzija u geografskim istraživanjima nalazi se od samih početaka geografije. Činjenica je kako se bez analize minulih procesa ne mogu objasniti postojeća geografska obilježja i procesi. Samo razmatranje i proučavanje procesa može biti kratkoročno, srednjoročno i dugoročno (historijsko). Upravo se historijska geografija temelji na povijesnoj (historijskoj) dimenziji promatranja Zemljine površine pa je ona zapravo geografija prošlih razdoblja. Oblikuje se u drugoj polovini 19. st. kao zasebna disciplina na razmeđu geografije i povijesti. U početku je bila usko vezana za povijest, a po samom se statusu nalazila na dodiru geografije i povijesti. Stoga su se historijskogeografskim istraživanjima, osim geografa, bavili i povjesničari i to sa svoga gledišta proučavanja. Uslijed već spomenutih razlika između povijesnoga i geografskoga pristupa u istraživačkom radu, historijska je geografija dugo bila bez jasnih ciljeva, zadataka i metoda, pa je stoga imala status svojevrsne pomoćne discipline geografije i povijesti. Tek je poslije prevladalo razumijevanje historijske geografije kao geografske discipline po objektu i metodologiji istraživanja, koja se bavi rekonstrukcijom geografije (tj. pejzaža) nekoga područja u prošlosti.

Svoj je ubrzani razvoj historijska geografija doživjela u drugoj polovini 20. st., a posljedica je toga sve veći broj historijskogeografskih znanstvenih radova. Napredak je djelomice rezultat i sve jače suradnje s drugim znanstvenim disciplinama kao što su pedologija, klimatologija, stratigrafska geologija, povijest, arheologija i antropologija: uz njihovu pomoć moguća je preciznija i detaljnija rekonstrukcija prirodnoga i kulturnoga pejzaža tijekom prošlosti (Schenk, 2011.). Pritom ponovo dolazi do izražaja suradnja između geografije i povijesti te su geografi koji se bave historijskom i kulturnom geografijom dali osobit doprinos razvoju povijesti okoliša kao zasebne poddiscipline unutar suvremene historijske znanosti (Williams, 1994.).

Naime, krajem 1970-ih godina, osnutkom Američkoga udruženja za povijest okoliša (ASEH), oblikuje se povijest okoliša kao znanstvena disciplina. Ipak, valja istaknuti kako je ponajprije riječ o interdisciplinarnom znanstvenom području kojim se bave različite znanstvene discipline: ekologija, biologija, geografija, povijest, geologija, antropologija i mnoge druge iz prirodoslovnoga i društveno-humanističkoga polja. Pod samim se pojmom povijesti okoliša ne podrazumijeva samo povijest prirodnoga sklopa okoliša, nego i ljudskoga društva koje je neodvojivo od njega. Na taj se način okoliš istražuje kao aktivna, dinamična i formativna kategorija, dio koje je i sam čovjek. Upravo u tome je bit suvremenoga pristupa koji, putem interdisciplinarnosti i multidisciplinarnosti, dolazi do novih znanstvenih spoznaja (Simmons, 2010.).

U okviru te suradnje historijska geografija posebno se bavi rekonstrukcijom prirodnoga okoliša, tj. kulturnom transformacijom prirodnoga okoliša, čovjekovim utjecajem (namjernim i nenamjernim) na preoblikovanje okoliša i proučavanjem načina kojim čovjek percipira prirodni okoliš. Upravo se istraživanjem čovjekove percepcije prirodnoga okoliša razvila historijska geozofija kao pristup kojim se proučava geografsko znanje s pojedinoga ili sa svih gledišta. Historijska geozofija istražuje geografske ideje, bilo točne ili pogrešne, raznih populacijskih skupina – bez obzira na njihovu profesiju ili etničku i vjersku pripadnost – zadržavajući pozornost na njihovim subjektivnim predodžbama Zemljine površine. Prema tomu, historijska geozofija zapravo je povijest geografskoga znanja kojim su raspolagale različite populacijske skupine tijekom prošlosti, a ne samo geografi. Upravo je to znanje, bez obzira na njegovu točnost, bilo (i još uvijek jest) osnova za čovjekovo djelovanje kojim se preoblikuje prirodni okoliš i oblikuje kulturni pejzaž (Baker, 2003.). Za suvremeni je razvoj historijske geografije na prijelazu iz 20. u 21. st. važna i sve izraženija suradnja unutar same geografske znanosti, ponajprije s fizičkom geografijom. Upravo zahvaljujući zajedničkomu istraživačkomu radu, razvijaju se novi pristupi u proučavanju ekologije pejzaža (Špulerová, Petrovič, 2011.) i historijske geografije okoliša (Lozić, Fürst-Bjeliš, Perica, 2006.).

Tijekom 1960-ih godina geografska je znanost ušla u fazu kvantitativne revolucije, koja je izazvala primjenu novih metodoloških pristupa u istraživanju. Primjena kvantitavnih metoda u drugim granama društvene geografije, posebice u ekonomskoj geografiji, s kojom je historijska geografija bila usko povezana, dovela je do pomaka u historijskogeografskim istraživanjima. Ona se ponajprije ogleda u smanjivanju deskriptivnosti radova iz područja historijske geografije, iako statističko-matematičke metode nisu naišle na tako široku primjenu kao u drugim geografskim disciplinama. Čak se i u slučajevima njihove primjene pokazalo kako one ne mogu zamijeniti teorijsku analizu koja je specifična za

historijskogeografski pristup. Primjena biheviorističkoga pristupa dodatna je specifičnost toga razdoblja jer je za rekonstrukciju i analizu kulturnoga pejzaža, oblikovanoga u prošlosti, potrebno razumjeti ponašanje relevantnih socijalnih skupina, odnosno načina na koji su one percipirale i vrjednovala elemente prirodnoga pejzaža te donosile odluke o njegovoj transformaciji (Baker, 1972.). Prema tomu, iako historijsku geografiju nije zaobišla kvantitativna revolucija, ona je ipak, ponajprije zbog specifičnosti objekta istraživanja, oblikovala specifičan metodološki pristup. Njega tvore sljedeće metode:

1. *Regresivna metoda* podrazumijeva sve istraživačke tehnike koje polaze od suvremenih obilježja kulturnoga pejzaža i na osnovi njih izvlače zaključke o njegovim obilježjima u prošlosti. Unutar regresivne metode razlikuju se *retrospektivna metoda*, koja kao početno stanje uzima situaciju u prošlosti i od nje započinje analizu prema sadašnjosti, te *retroregresivna metoda* koja je usmjerena prema prošlosti.
2. *Statističko-formalna metoda* polazi od postavke da su pojedini elementi suvremenoga kulturnoga pejzaža isti kao što su bili u prošlosti.
3. *Morfogenetička metoda* uzima kao polazište pretpostavku da su pojedini elementi kulturnoga pejzaža u prošlosti rezultat dugotrajnoga razvoja.
4. *Tipološka metoda* uzima kao polazišnu točku empirijski provjerenu činjenicu da pojedini elementi kulturnoga pejzaža mogu biti povezani s određenim razdobljima njegova razvoja.
5. *Komparativna metoda* koristi se rezultatima istraživanja iz područja u kojima je razvoj kulturnoga pejzaža dobro dokumentiran i s pomoću njih izvlači zaključke o njegovu razvoju u područjima iste društvene strukture, a za koja ne postoje pisani dokumenti.
6. *Metoda povratne analize* dovodi u međusobni odnos dokumente iz prošlosti, koji se koriste za rekonstrukciju kulturnoga pejzaža, a s pomoću kojih se može napraviti retrospektivna analiza svakoga pojedinoga elementa.
7. *Metoda asocijacije* koristi se statističkim pokazateljima u rekonstrukciji povijesnoga razvoja i promjena u prostornoj strukturi pojedinih elemenata kulturnoga pejzaža, počevši od najstarijih pisanih dokumenata.
8. *Terensko istraživanje* jedna je od ključnih metoda geografskoga rada s tim što se historijska geografija koncentrira na proučavanje postojećih ostataka kulturnoga pejzaža oblikovanoga u prošlosti. Cilj je terenskoga istraživanja prepoznavanje, lociranje, opisivanje i interpretacija relevantnih ostataka kulturnoga pejzaža iz prošlosti.

9. *Analiza zračnih snimaka* razvila se u novije vrijeme, a podrazumijeva znanstvenu analizu i interpretaciju fotografija pojedinih dijelova Zemljine površine koje su, za različite namjene, napravljene iz zrakoplova.
10. *Metričke i kvantitativne metode* zasnivaju se na statističko-matematičkoj analizi brojčanih podataka iz prošlosti. Ti se metodološki pristupi u historijskoj geografiji manje primjenjuju. Uzroke treba tražiti u činjenici što su statistički podatci iz prošlosti vrlo rijetko kompletni, a mnogi su dokumenti u kojima su bili pohranjeni tijekom povijesti uništeni ili oštećeni, pa je stoga kvantitativne metode moguće primjenjivati u onim područjima u kojima su ostali sačuvani do danas.

Sve su navedene metode istraživanja definirane do početka 1970-ih godina i tvore osnovu historijskogeografskoga rada sve do danas (Jäger, 1972.). Tim se klasičnim metodama istraživanja u historijskoj geografiji mogu pridodati još neke koje su se počele razvijati tijekom 1960-ih godina, a njihova se primjena pokazala pionirskom:

1. *Morfogenetička analiza* uzima kao polazišnu točku dokumente na osnovi kojih je moguća analiza kulturnoga pejzaža u prošlosti, koji se promatra kao koherentni vremensko-prostorni kompleks koji obuhvaća duga vremenska razdoblja i pruža se izvan granica promatranoga područja. Kvantitativni se podatci, dobiveni na osnovi analize povijesnih dokumenata, kartografski prikazuju, a zatim se interpretiraju s historijskogeografskoga aspekta.
2. *Fosfat-metoda* razvijena je između dvaju svjetskih ratova, a temelji se na analizi razlika u koncentraciji fosfata u tlu tijekom određenih vremenskih razdoblja. Zahvaljujući njezinoj primjeni, može se identificirati lokacija naselja tijekom prošlosti.
3. *Analiza peludi* razvijena je početkom 20. st., a omogućuje određivanje geografske raširenosti i udjela pojedinih biljaka (uključujući i poljoprivredne kulture) u ukupnom biljnom pokrovu tijekom određenih razdoblja u prošlosti. Na taj se način dolazi i do spoznaja o klimatskim promjenama, kao i o promjenama u vrjednovanju prostora.
4. *Metoda daljinskih istraživanja* temelji se na analizi i interpretaciji zračnih ili satelitskih snimaka. Do zračnih se snimaka dolazi primjenom multispektralnih ili hiperspektralnih senzora, termalnih infracrvenih multispektralnih senzora, infracrvenih filmova u boji ili mikrovalnih radara. S druge strane, satelitski se snimci dobivaju primjenom optičkih sustava koji rade na principu lasera ili radara.
5. *Monte Carlo metoda* naziv je za determinističku metodu simulacije kojom se uz pomoć slučajnih brojčanih podataka dolazi do izračuna s pomoću kojih se predviđa ponašanje složenih matematičkih sustava. Iako su tu metodu s malo uspjeha

primijenili švedski geografi u analizi kolonizacije i razvoja naselja u prošlosti, ipak je na taj način dan prilog razvoju teorije kolonizacije.

Navedeni metodološki pristupi polaze od empirijskoga karaktera geografije kao znanosti, te naglašavaju kako se u historijskogeografskim istraživanjima, uz izravne ili neizravne tragove u kulturnom pejzažu, treba koristiti i pisanim dokazima u obliku relevantnih povijesnih dokumenata (kao što su karte ili statistički podatci). Problem manjkavosti podataka rješava se primjenom posebnih metodoloških postupaka kojima se nastoji premostiti postojeće praznine (Helmfrid, 1972.).

Spoznaje do kojih se dođe, primjenom navedenih znanstvenih metoda, na kraju je potrebno interpretirati te oblikovati odgovarajuće teorijske okvire. Ulazak u područje teorijskoga razmatranja ima posebnu važnost jer je njegov cilj konačno razumijevanje Zemljine površine (Baker, 1992.).

S obzirom na samo vremensko razdoblje u kojem se izvodi historijskogeografsko promatranje, razlikuju se statički presjeci od dugovremenskih analiza. Statistički su presjeci zapravo kratkoročne rekonstrukcije koje odgovaraju određenim povijesnim razdobljima od kojih svako predstavlja posebnu etapu u oblikovanju kulturnoga pejzaža. S druge strane, dugovremenske analize obuhvaćaju duža razdoblja tijekom kojih se analizira i interpretira evolucija pojedinih pojava.

Suvremena historijskogeografska analiza također se posvećuje i istraživanju historijskogeografskih (tradicijskih) regija pri čemu se polazi od analize i interpretacije triju skupina kriterija:

1. Kriterij prirodne sredine (reljef, klima, vode)
2. Teritorsko-organizacijski kriterij
3. Sociokulturni kriteriji

Pod kriterijem prirodne sredine podrazumijevaju se elementi prirodne sredine koji omeđuju regije (geomorfološki i hidrogeografski elementi). Njihova je uloga u tome što oni ujedno predstavljaju dominantan egzistencijalni element koji je, zbog ovisnosti čovjeka o prirodi u prošlosti, obično imao determinirajuću ulogu u razvoju ljudskoga društva, a samim tim i na oblikovanje kulturnoga pejzaža. Oni se mogu odraziti i na komplementarnost dviju različitih prirodnih cjelina unutar regije koje mogu imati važnu ulogu za razvoj egzistencijalnoga gospodarstva. Elementi prirodne sredine odražavaju se na tri elementa tradicijske regije: prostorni obuhvat regije, tip gospodarstva i tip naselja.

Teritorsko-organizacijski kriterij značajan je zbog toga što se unutar regije ustrojava organizacija života i prostora te se oblikuje specifična struktura i hijerarhija. U tom pogledu

glavnu ulogu imaju politička i crkvena organizacija, pri čemu treba istaknuti kako dugotrajnija i bolje ustrojena organizacija ostavlja dublje tragove u prostoru i životu ljudi. Sociokulturni kriterij polazi od kulturno-geografskih elemenata tipičnih za neki prostor (regiju). Središnja uloga ponajprije pripada kulturnomu pejzažu koji čovjek oblikuje u kulturnom djelovanju modificiranjem prirodne sredine. On se proučava analizom pojedinih elemenata: naselja, svjetovne arhitekture, sakralne arhitekture i elemenata agrarnoga pejzaža. Osim samoga kulturnoga pejzaža, koji se može nazvati elementom materijalnoga karaktera, također su bitni i pojedini elementi nematerijalnoga, npr. jezik, dijalekt, regionalna svijest, mentalitet (Fürst-Bjeliš, 1996.).

HRVATSKA – OPĆE GEOGRAFSKE ZNAČAJKE I OBLIKOVANJE

TERITORIJA

Vrijeme i prostor dvije su najizrazitije kategorije koje određuju razvoj ljudskoga društva i cjelokupnoga živoga svijeta na planetu. One imaju velik značaj ne samo na dugoročnoj (povijesnoj) razini nego i u svakodnevnom čovjekovu životu. Svi se događaji tijekom prošlosti, proučavanju kojih se posvećuje povijest kao znanost, odvijaju na određenom prostoru, tj. na površini Zemlje, a nju proučava upravo geografija. Tijekom povijesti čovjek je različito percipirao i valorizirao dio Zemljine površine na kojem živi i na kojem je razvijano ljudsko društvo, a to je uvjetovano ponajprije stupnjem društveno-gospodarskoga razvoja te drugim činiteljima (vojnopratičkim, političkim, vjerskim, psihološkim i dr.). Stoga je za znanstveno spoznavanje načina kojima je čovjek valorizirao prostor, potrebno poznavati osnovne geografske značajke onoga dijela Zemljine površine koji se proučava. U ovom je slučaju taj dio područje Hrvatske.

Geografski smještaj i položaj

Geografski se smještaj Republike Hrvatske može odrediti s pomoću stupanjske mreže i nepromjenjivih prirodnih elemenata na Zemljinoj površini. S obzirom na stupanjsku mrežu, Hrvatska je smještena na središnjem dijelu sjeverne hemisfere između $46^{\circ}33'$ i $42^{\circ}23'$ sjeverne širine te na istočnoj hemisferi između $19^{\circ}27'$ i $13^{\circ}30'$ istočne dužine. Ukupna je površina današnjega kopnenoga dijela hrvatskoga teritorija $56\,594\text{ km}^2$, odnosno $86\,601\text{ km}^2$ kada se tomu pridoda dio Jadranskoga mora unutar crte od 12 NM (koliko po međunarodnim propisima pripada primorskim državama). Prema površini, kao i broju stanovnika, Republika Hrvatska spada među manje europske države. Geografski se smještaj Hrvatske, s obzirom na fizičkogeografske elemente, može definirati s trima velikim prirodnim cjelinama: Sredozemnim morem, Dinaridima i jugozapadnim rubnim dijelom Panonske zavale.

Sam je geografski položaj Hrvatske određen socijalno-geografskim elementima znatno važnijima od njezine veličine u površinskom i populacijskom pogledu. U geografskom pogledu Hrvatska pripada rubnomu dijelu jugoistočne Europe, na dodiru Sredozemlja sa srednjom Europom. Upravo ta mostna uloga Hrvatske u povezivanju sredozemnoga svijeta sa srednjom Europom tijekom povijesti davala je (i još uvijek daje) veliki strateški značaj hrvatskomu prostoru zbog kojega je on u prošlosti bio poprište burnih političkih događaja. Hrvatski je teritorij ujedno i područje dodira velikih skupina naroda koje naseljavaju europski

kontinent: slavenske, romanske i ugro-finske, a u neposrednoj je blizini i germanska skupina naroda (koja je imala velik značaj za historijsko-geografski razvoj Hrvatske u novijem razdoblju). Kontaktna se uloga hrvatskoga teritorija ogleda i u dodiru triju velikih religijskih organizacija – katoličanstva, pravoslavlja i islama.

Suvremeni je geografski položaj Hrvatske neodvojiv od prometno-geografskoga značaja koji je hrvatski teritorij imao u prošlosti, a koji je posebice istaknut u današnjem razdoblju suvremenoga prometa. To proizlazi iz činjenice da je Jadransko more dio Sredozemlja koji je nadublje uvučen u europsko kopno te je geografski najbliži srednjoeuropskomu prostoru. S druge strane, Panonska je zavala najbliža Sredozemnomu moru upravo na području Hrvatske. Odatle proizlazi velika prometno-geografska važnost hrvatskoga prostora koji su tijekom antike uočili već stari Rimljani, a njegova sustavna valorizacija počela je tijekom habsburške uprave (od početka 18. st.). Taj se prometni pravac u znanstvenoj literaturi naziva Hrvatskim koridorom, a najuži je na potezu od jugozapadnoga ruba Panonske zavale (od Karlovca) do Kvarnera (Rijeka, Bakar, Senj). Najveća je reljefna zaprjeka na tom prometnom koridoru na području Gorskoga kotara (tzv. goranski prag). Ipak prosječna nadmorska visina goranskoga praga (od 700 do 900 m), razvijenost riječnih dolina i prijevoja omogućuju razmjerno lako prometno povezivanje (Pavić, 1975.). Hrvatski je koridor, uz vojnostrateški značaj, danas pogotovo važan za prometno povezivanje Panonske zavale sa Sredozemljem, pa se stoga s pravom kaže kako ima međunarodni značaj.

Sam se geografski položaj Hrvatske ponekad, rjeđe, određuje i pojmovima Srednje Europe i Balkana koji se ne koriste toliko u znanstvenoj literaturi koliko u svakodnevnom životu, a posebice u politici. Pojmom Srednje Europe označava se prijelazni prostor između atlantskoga dijela Europe izrazitih maritimnih obilježja i kontinentškoga euroazijskoga prostora. Problem pri definiranju Srednje Europe proizlazi iz činjenice da je riječ o području bez izrazitih geografskih međa. Stoga se srednjoeuropski prostor može shvatiti na dva načina: u užem i širem smislu riječi. Pod užim se pojmom podrazumijeva *germanska srednja Europa* koja obuhvaća tri različite prirodne cjeline: sjevernu ravnicu, sredogorje i Alpe. Riječ je o prostoru na kojem prevlada njemački etnički i kulturni element koji ima glavnu političku i gospodarsku ulogu u tom dijelu europskoga kontinenta. Pod širim se pojmom razumijeva *germansko-slavensko-mađarski prostor* koji obuhvaća čak i pojedine dijelove romanskoga (rumunjskoga) područja. Tako definirana Srednja Europa dodatno obuhvaća i druge velike prirodne cjeline: Poljsku nizinu, zapadne rubne dijelove istočnoeuropske nizine, Češku zavalu, karpatski gorski sustav, Panonsku zavalu i prijelazni rub Vlaške nizine. Takvo je poimanje Srednje Europe usko vezano s geopolitičkim konceptom utjecajnoga područja

Njemačke kao velike sile (Rogić, 1990.), a oblikovano je na prijelazu iz 19. u 20. st. i često je označavano njemačkim izrazom *Mitteleuropa*. Sa završetkom Drugoga svjetskoga rata, širi pojam Srednje Europe prestao je postojati kao geografska stvarnost zbog povlačenja „željezne zavjese“ upravo preko toga dijela europskoga kontinenta, čime je on podijeljen na dvije cjeline: istočnu (u sklopu tadašnjega komunističkoga bloka) i zapadnu (pod dominacijom zapadnih kapitalističkih zemalja). Čak je i sama Njemačka tijekom toga razdoblja bila podijeljena na dvije države oprečnih društveno-političkih sustava. Stoga je Srednja Europa u širem smislu riječi nestala kao pojam tijekom hladnoga rata, ali se po njegovu završetku, potkraj 20. st., ponovo počeo upotrebljavati uslijed ujedinjenja Njemačke i njezine ključne političko-gospodarske uloge u kontinentskom dijelu Europe. Prema tomu, problem u svrstavanju Hrvatske među skupinu srednjoeuropskih država s jedne strane proizlazi iz različitoga shvaćanja samoga pojma Srednje Europe, kao i iz činjenice da se ne radi o regiji u isključivo geografskom smislu riječi, nego o izrazito heterogenom prostoru (u prirodnom i društvenom pogledu) kojemu je jedina poveznica jak utjecaj Njemačke.

S druge strane, u susjednim se državama, kao i u drugim dijelovima Europe, Hrvatsku često svrstava u dio europskoga kontinenta koji se naziva Balkanom. Ne treba se čuditi činjenici kako se taj pojam češće koristi u drugim dijelovima Europe jer on uopće ne potječe iz onoga dijela europskoga kontinenta za koji se koristi. Sam je pojam Balkanskoga poluotoka (Balkana) prvi primijenio njemački geograf August Zeune 1808. i njime se primarno označavao onaj dio Europe koji je bio pod upravom Osmanlija. Naime, taj je dio kontinenta obilježavala velika razlika u pogledu društveno-gospodarskoga i kulturnoga razvoja u odnosu prema susjednom sjevernomu dijelu u sklopu habsburške državne organizacije, te je povezivan s pojmovima zaostalosti, primitivnosti i nazadnosti. Međutim, problem je u tome što je Balkan u geografskom pogledu neprecizan i nelogičan pojam. S jedne strane, riječ je prostoru koji se teško može nazvati poluotokom jer nema izrazito poluotočna obilježja, dok je maritimnost, koja se najviše ogleda u klimatskim obilježjima, vrlo slabo izražena i to isključivo u rubnim dijelovima. Zatim, problem proizlazi i iz pitanja granica tog „poluotoka“. Naime, sve velike (pa i manje) poluotoke obilježava suženje kopna u onim dijelovima u kojima se oni dodiruju s kontinentskim dijelom. To se može vrlo dobro zapaziti kod ostalih najvećih poluotoka kao što su Pirinejski, Apeninski, Skandinavski, Jylland ili Krim. Međutim, u opisu tzv. Balkanskoga poluotoka situacija je posve suprotna jer, umjesto da se sužava, upravo je najširi na samom dodiru s kontinentskim dijelom Europe. Iz toga proizlazi i pitanje same sjeverne granice „Balkanskoga poluotoka“ koju su različiti autori povlačili preko različitih prirodnih elemenata – Dunavom i Savom do ljubljanske zavale (Jovan Cvijić),

Savom, Krkom, Postojnskim vratima i dalje Vipavom i Sočom do Tršćanskog zaljeva (kako je definirano u „Hrvatskoj enciklopediji“ iz 1941.) pa sve do najčešće korištenoga razgraničenja Dunavom, Savom i Kupom do mjesta na kojem se Riječki zaljev najdublje uvukao u kopno. Zanimljivo je kako sam August Zeune, tvorac pojma Balkanski poluotok, uopće nije definirao njegovu sjevernu granicu (Roglić, 1950.). Prema tomu, riječ je o području koje se s geografskoga gledišta ni u kom slučaju ne može nazvati poluotokom. S druge strane valja istaknuti kako Balkanski poluotok kao pojam ne polazi primarno od geografskih nego od političko-socijalnih obilježja utemeljenih na političkoj i društvenoj stvarnosti razdoblja u kojem je nastao. Međutim, danas se njegovim korištenjem zanemaruje činjenica kako je tijekom zadnjih triju stoljeća, a pogotovo tijekom zadnjih stotinjak godina, znatno smanjen društveno-gospodarski jaz između područja pod nekadašnjom osmanlijskom upravom u odnosu prema susjednim sjevernim dijelovima europskoga kontinenta.

Oblikovanje današnjih granica Hrvatske

Suvremeni teritorij Republike Hrvatske određen je tijekom Drugoga svjetskoga rata odlukama Zemaljskog antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Hrvatske (ZAVNOH) i potvrđen je dokumentima Antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Jugoslavije (AVNOJ) iz 1943., dok je precizno geografski i katastarski definiran u godinama neposredno po završetku rata. Valja istaknuti kako su tijekom razdoblja socijalističke Jugoslavije određene granice među jugoslavenskim federalnim jedinicama na kopnu, za razliku od granica na moru koje nikada nisu jasno definirane. Zbog toga su nastali suvremeni sporovi s ostalim trima bivšim jugoslavenskim republikama koje izlaze na Jadransko more (Slovenija, Bosna i Hercegovina, Crna Gora). Ukupna dužina hrvatskih granica iznosi 2374,9 km. Za državu manje veličine, u koju kategoriju ulazi Hrvatska, riječ je o vrlo dugoj graničnoj crti koja proizlazi iz samoga oblika nacionalnoga teritorija. Kada se gleda raspodjela kopnenih granica sa susjednim državama, najveći dio otpada na granicu s Bosnom i Hercegovinom (1011,4 km), slijedi granica sa Slovenijom (501 667,8), pa Mađarskom (329 355,5), Srbijom (241 317,6) i na kraju s Crnom Gorom (25 22,6). S Italijom Hrvatska graniči samo na moru, a teritorijsko more između tih dviju država dolazi u izravan dodir u području viškoga akvatorija i sjevernoga Jadrana.

Najveći dio granice s Bosnom i Hercegovinom oblikovan je u razdoblju od 1699., kada je potpisan mir u Srijemskim Karlovcima, do 1739. (Beogradski mir), uz manje korekcije nakon Drugoga svjetskoga rata. Zadnja je korekcija napravljena 1952., kada je tadašnjemu hrvatskomu kotaru Donji Lapac pripojeno pet naselja s tadašnjega bosanskohercegovačkoga

teritorija (Boban, 1995.). Granica sa Slovenijom oblikuje se spontano u srednjem vijeku kao etnička razdjelnica, a pojedini su dijelovi granice poslije definirani razgraničenjem u okviru Austro-Ugarske Monarhije između Hrvatske i Slavonije na jednoj te Kranjske i Štajerske na drugoj strani. Hrvatsko-slovenska granica najvećim je dijelom definirana nakon Drugoga svjetskoga rata i to 1954. kada je tadašnjoj Jugoslaviji pripojena zona B (koja je obuhvaćala današnje slovensko primorje i sjeverozapadni dio Istre), a Italiji zona A (u koju je ulazio Trst s okolicom). Iste je godine određena crta razgraničenja na Žumberku. Granica je definitivno utvrđena manjim korekcijama iz 1956., kojima je Sloveniji naknadno pripojeno osam istarskih sela, do tada unutar hrvatskoga teritorija (Klemenčić, 1991.). Granica s Mađarskom na Dravi najstarija je prirodna granica koja se počela oblikovati već u 10. st. i to na etničkom načelu. U današnjem obliku postoji od 1920., kada je mirovnim ugovorom potvrđena pripadnost Međimurja, tri naselja u Prekodravlju (Gola, Ždala, Repeš), i Baranje Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca. Granica prema Srbiji (Vojvodina) oblikovana je nakon Drugoga svjetskoga rata i najvećim je dijelom prirodna budući da pretežno, ali ne u potpunosti, prati korito Dunava i njegovih rukavaca. Neposredno po završetku Drugoga svjetskoga rata, u lipnju 1945. imenovano je peteročlano povjerenstvo koje je predvodio crnogorski političar Milovan Đilas, jedan od tadašnjih čelnika Komunističke partije Jugoslavije. Povjerenstvo je, nakon obilaska terena, uvažavajući etničko načelo, predložilo današnje razgraničenje između Hrvatske i Vojvodine, pri čemu je najveći dio Srijema, s izuzetkom njegova zapadnoga dijela, pripao Vojvodini, dok je Baranja pripala Hrvatskoj. Granica prema Crnoj Gori oslanja se na južnu granicu Dubrovačke Republike (definiranu još u 15. st.) pri čemu su dio Dalmacije (Boka kotorska) i Sutorinski koridor (izlaz Bosne i Hercegovine na more) pripojeni Crnoj Gori. Današnja se hrvatska granica prema Crnoj Gori oslanja na granice Dubrovačke oblasti (prema administrativnoj podjeli Kraljevine SHS iz 1922.). Pomorska je granica s Italijom određena Osimskim ugovorom (1975.) kada je dogovoreno razgraničenje na Jadranskom moru između Italije i tadašnje Jugoslavije (Boban, 1995.).

Fizičko-geografska sredina

Bez obzira na razmjerno manju površinu nacionalnoga teritorija, hrvatski se prostor odlikuje značajnom prirodnom raznolikošću. U geološko-gemorfološkom pogledu mogu se izdvojiti dvije velike reljefne cjeline:

1. *Zapadni dinarski pojas* izdignut je tijekom alpske orogeneze (od mezozoika do tercijara), a građen je pretežno od karbonatnih stijena (vapnenac i dolomit) sa slabije razvijenim naslagama tla koje su najbolje razvijene u dolinama i zaravnjenim

područjima polja u kršu. Riječ je o području dinamičnoga reljefa, a njegovu oblikovanju glavni su pečat dali egzogeni (ponajprije krški) procesi.

2. *Panonski bazen* dno je nekadašnjega Panonskoga mora (Paratethys) nastaloga u juri, a koje je zatvoreno od svjetskoga mora u miocenu, te je isušeno i zatrpano prirodnim procesima u pliocenu. Zapadni rubni dio znatno je dinamičnijega reljefa u odnosu prema istočnomu. Zahvaljujući podlozi od nepropusnih, pretežno magmatskih stijena, u tom su se području razvili debeli kompleksi tla, pogotovo u krajnjem istočnom dijelu gdje je oblikovana crnica na pleistocenskim sedimentima (les).

Na geološkoj je podlozi, djelovanjem primarno egzogenih procesa, oblikovan današnji reljef tijekom milijuna godina. Sa završetkom zadnjega ledenoga doba (pleistocena) došlo je do zatopljenja i otapanja dijela ledenoga pokrova na Zemlji. Tada je oblikovana današnja obalna crta i to uslijed izdizanja razine mora za 96 m.

U klimatskom pogledu između pojedinih dijelova hrvatskoga teritorija postoje izrazite razlike, a zbog njih je moguće izdvojiti tri geografska areala na osnovi klimatsko-ekoloških kriterija:

1. *Sredozemni areal* obuhvaća otoke i obalu, uključujući i područje u neposrednom zaleđu obale koji ima submediteranska obilježja. Obilježen je izmjenom sušnoga toplijega dijela godine, za koji je tipična pojava vrućih dana, te vlažnoga hladnoga dijela. Strujanje zračnih masa izraženo je tijekom cijele godine, a glavna mu obilježja daju suha hladna bura i vlažno toplo jugo. Prevladavaju crvena i smeđa tla s raširenim područjima bez tla, a od vegetacije dominira crnogorična s raširenom šikarom (makija).
2. *Dinarski areal* obuhvaća središnji planinski prostor između Risnjaka – Velike Kapele – Male Kapele – Velebita – Plješevica – Dinare. Riječ je o području planinske klime koji karakteriziraju hladne zime s čestom pojavom snijega te kišoviti topli dio godine umjerenih temperatura. Na pretežno je karbonatnoj podlozi razvijeno podzolasto (pepeljasto) tlo slabije plodnosti koje uglavnom pogoduje razvoju bogate šumske vegetacije pretežno bukovih i jelovih šuma. Na većoj nadmorskoj visini, iznad granice raširenosti šume, prevladavaju šumski proplanci i livade.
3. *Panonsko-peripanonski areal* ima umjerenom toplu i vlažnu kontinentalnu klimu s hladnim zimama, s čestom pojavom hladnih dana, te toplim ljetima s povremenom pojavom vrućih dana. Iako su padaline ravnomjernije raspoređene tijekom godine, ipak se malo veća količina bilježi tijekom toploga dijela s naglašenim fluktuacijama koje pogoduju periodičkoj pojavi suše. Na crnom tlu visoke plodnosti razvijena je prirodna vegetacijska zajednica pokrov niskih trava – stepa (pogotovo u području

istočno od Bilogore, Papuka, Krndije i Dilja) i bjelogoričnih (pretežno hrastovih) šuma.

Svaki je od navedenih triju areala odredio specifičan način čovjekova života koji se očituje u odgovarajućem obliku kulturnoga pejzaža, kao i pojedine elemente nematerijalnoga karaktera (dijalekta, regionalne svijesti i mentaliteta). Stoga su na hrvatskom državnom teritoriju tijekom povijesti, unutar triju spomenutih geografskih areala, oblikovane tri različite sociokulturne zone koje je gotovo nemoguće međusobno oštro razdvojiti. Riječ je prostorima stare agrarno-sredozemne, slabije izražene mlađe agrarno-(peri)panonske te tradicijske zone dinarsko-stočarskoga areala. Dinarski je areal ujedno i područje prožimanja drugih kulturnih utjecaja mediteranskoga i (peri)panonskoga areala (Rogić, 1976.). Rubni su dijelovi Hrvatske unutar sredozemnoga i (peri)panonskoga areala tijekom prošlosti bili jače izloženi stranim kulturnim utjecajima, za razliku od teže pristupačnoga dinarskoga planinskoga prostora koji je duže zadržao sastavnice tradicijske autohtone kulture. Ta je geografska raznolikost tijekom povijesti odredila distinkciju između dvaju oprječnih tipova gospodarstva koji su definirali odgovarajući način života i s njim povezane društvene strukture i mentalni sklop. Prvi je tradicijski stočarski, pretežno transhumantni, tip gospodarstva koji je odredio oblikovanje rodovsko-plemenskih društvenih struktura tipičnih za dinarski areal. Drugi je dominantno agrarni tip gospodarstva definiran stabiliziranim tipom naseljenosti i naprednijim oblicima društvene strukture i poličke organizacije (Rogić, 1982.).

PRAPOVIJEST

Tijekom prapovijesnoga doba čovjek je prvi put počeo oblikovanje kulturnoga pejzaža te je ostavio prve tragove u prirodnom okolišu. Iako su mnogi od njih „izbrisani“ tijekom kasnijih historijskogeografskih razdoblja, ipak su pojedini učinci ljudskoga društva na prirodni pejzaž ostali do današnjih dana. Budući da tijekom prapovijesti čovjek još uvijek nije počeo upotrebljavati pismo, nije moguće s većom preciznošću rekonstruirati sve relevantne događaje iz tog doba. Ipak, zahvaljujući poznavanju strukture pretpovijesnoga društva te znanstvenim spoznajama iz područja arheologije, paleoklimatologije, stratigrafske geologije, antropologije, geobotanike i zoogeografije, moguća je rekonstrukcija čovjekova učinka na prirodni okoliš i oblikovanje prvoga kulturnoga pejzaža. Historijska je geografija do ključnih spoznaja došla primjenom komparativne metode i to analizom društvene i gospodarske strukture naroda koji još uvijek žive na razini kamenoga doba. Naime, od 18. stoljeća do danas znanstvenici su u velikom broju dokumenata analizirali kulturni pejzaž koji su oblikovala paleolitička i neolitička društva u udaljenim područjima Afrike, tropskim kišnim šumama Australije i jugoistočne Azije te u Sjevernoj i Južnoj Americi. Posebnu važnost imaju znanstvene studije kulturnoga pejzaža koji je rezultat načina života pojedinih naroda kao što su Bušmani u južnom dijelu Afrike, transhumantni stočari u sjevernoj i istočnoj Africi, lovci i skupljači u subpolarnim krajevima (Eskimi, Laponci, narodi sjevernoga Sibira) ili nomadi u mongolskoj jurti (Jäger, 1969.). Prapovijesno se razdoblje može podijeliti u dvije relevantne etape: kameno i metalno doba.

Kameno doba

Prvi čovjekov utjecaj na prirodni pejzaž bilježi se tijekom kamenoga doba koje se dijeli na starije (paleolitik) i mlađe (neolitik), dok se prijelazno razdoblje između tih dviju glavnih etapa naziva mezolitikom.

Budući da je počelo prije otprilike 2,6 milijuna godina, a završilo prije oko 10 000 godina, starije kameno doba (paleolitik) obuhvaća najveći dio prapovijesti. Sam se početak poklapa s prvom poznatom uporabom kamenoga oruđa koju su započeli hominidi, a kraj se podudara sa završetkom zadnjega ledenoga doba (pleistocena). U tom je razdoblju ljudsko društvo bilo utemeljeno na aktivnosti lovaca i skupljača plodova koji nisu ostavili većega učinka na prirodni pejzaž. Prve su se ljudske zajednice pretežno koristile prirodnim elementima (kao što su pećine i špilje) kao nastambe u kojima su se zaklanjali od atmosferskih prilika. Na

području Hrvatske tijekom pleistocena postojala je razlika u prirodnom pejzažu između primorskoga i kontinenteskoga područja. Primorski je pojas, zajedno s gorskim područjem u njegovu neposrednom zaleđu, obilježavala sredozemna zajednica kserofitnoga grmlja i planinskih šuma te životinjske zajednice sisavaca: hrčka (*Mesocricetus newtoni*), glodavaca (*Dolomys*), leoparda (*Panthera pardus*) i risa (*Lynx lynx*). S druge strane, Panonski je bazen pripadao pontsko-kazahstanskomu području stepa u kojem su dominirale životinjske vrste iz roda mamuta (*Mammuthus*), nosoroga (*Coelodonta*), antilope (*Saiga*), muflona (*Ovibos*), stepskoga bizona (*Bison priscus*), konja (*Equus*), pećinskoga lava (*Panthera spelaea*), glodavaca (*Dicrostonyx*, *Allactaga*), leminga (*Lemmus*), vjeverica (*Marmota*) te tvora (*Mustela eversmanii*), jelena (*Megaloceros gigantens*) i soba (*Rangifer tarandus*) (Baryshnikov, Markova, 1992.). Upravo je veliki životinjski fond omogućavao razvoj lova kao glavne čovjekove djelatnosti. Na hrvatskom je teritoriju registrirano oko 50 lokaliteta na kojima su nađeni tragovi života paleolitičkoga čovjeka. Nalazišta su geografski koncentrirana u pet područja: Hrvatskom zagorju, Požeškoj kotlini, Istri, Kvarneru te sjevernoj i srednjoj Dalmaciji (između Cetine i Zrmanje), (Regan, Kaniški, 2003.).

S globalnim klimatskim zatopljenjem, koje je nastalo prije oko 10 000 godina, završava zadnje ledeno doba (pleistocen) te započinje razdoblje klimatskoga optimuma. Uslijed zatopljenja počeo se topiti ledeni pokrov koji je prekrivao najveći dio sjevernoameričkoga kopna te sjeverne dijelove Euroazije. Veliki ledeni pokrov, koji je tijekom pleistocena prekrivao sjeverne dijelove europskoga kontinenta, dopirao je do današnjega njemačkoga sredogorja i sjevernoga ruba Karpatskoga gorja, dok je na područjima južno od te crte zahvaćao samo izdvojene visoke planinske lance (Alpe, Centralni masiv, Pirineji). Na teritoriju današnje Hrvatske, tragovi glacijacije nalaze se samo na pojedinim višim područjima Velebita, na kojem su se u tom dobu oblikovali manji ledenjaci (Bognar, Faivre, 2006.). Kraj pleistocena obilježio je porast temperature zraka što je uzrokovalo otapanje najvećega dijela ledenoga pokrova i njegova povlačenja na sjever, u kojim su se okvirima uglavnom zadržali do današnjih dana. Zbog otapanja leda, povećala se razina svjetskoga mora i za 96 m u odnosu prema srednjoj razini tijekom pleistocena (Šegota, 1982.). Upravo na prijelazu iz pleistocena u holocen, geološko razdoblje koje još uvijek traje, oblikuje se današnja obalna crta i na hrvatskom teritoriju. Podizanjem morske razine, poplavljen je nizinski prostor na području današnjega sjevernoga Jadrana, kao i udoline između pojedinih uzvišenja koja su postala današnji jadranski otoci (Šegota, 1988.). Istovremeno započinje i oblikovanje suvremene hidrografske mreže i kontura reljefa pri čemu su primarnu ulogu preuzeli egzogeni procesi (fluvijalni, padinski, krški i dr.). Na glavnim se tipovima zemljišta

počinje širiti šumska vegetacija te se na taj način oblikuje primarni (prirodni) pejzaž. Glavni mu je pečat davala dominantna zajednice šuma: bukovih u planinskoj unutrašnjosti, hrastovih mediteranskoga i perimediteranskoga tipa u primorju te hrastovih kontinentanskoga tipa (uz miješanje sa zajednicom niskih trava – stepa) u Panonskom bazenu. S početkom temperaturno još blažega i vlažnijega razdoblja koje se naziva atlantskim klimatskim optimumom (između šestoga i trećega tisućljeća prije Kristova rođenja) na području današnje Hrvatske nastaje nepregledni šumski pokrov. Zoološke promjene, odnosno izumiranje pleistocenskih životinjskih vrsta, nastale su uslijed klimatskih i vegetacijskih promjena. Koliko su se paleolitički lovci i skupljači uspjeli prilagoditi novim životnim uvjetima još uvijek ostaje otvoreno pitanje na koje odgovor nastoje dati dvije oprječne hipoteze: prva govori o *autohtonosti*, tj. o postupnom i uspješnom prilagođavanju čovjeka novim životnim uvjetima, dok se druga temelji na gledištu o presudnoj ulozi *migracija* kojima su došle nove skupine, već prilagođene na nove okolnosti. Proučavanje kultura koje su se razvile tijekom mezolitika, razdoblja koje je počelo sa završetkom paleolitika, daje prednost hipotezi o autohtonosti (Rogić, 1990.).

Budući da sami prijelaz iz faze lova i skupljaštva u napredniji oblik ratarstva i stočarstva predstavlja jednu od najvažnijih prekretnica u povijesti čovječanstva, pitanje autohtonosti i migracija još uvijek je predmet znanstvenih rasprava. Stoga je bitno istaknuti kako postoje i teorije koje daju prednost postavki o migracijama. One polaze od znanstvenih spoznaja koje se protive mogućnosti kulturnoga napretka društava utemeljenih na lovačko-skupljačkoj samoopskrbi. Pritom se navode demografski činitelji koji naglašavaju njihov način života tijekom većega dijela godine unutar malih skupina, sastavljenih od manjega broja obitelji (ili samo jedne obitelji), u uvjetima stalne oskudice hranom. Takvim su skupinama trebale velike površine radi zadovoljavanja osnovnih potreba za hranom. To potvrđuju proučavanja načina života naroda koji još uvijek ovise o lovačko-skupljačkom tipu gospodarstva, kao što su Eskimi, kojima za opstanak populacije od 50 000 ljudi treba područje od čak 6 milijuna km². Usto, lov i skupljaštvo sezonske su djelatnosti, dok migracije sputavaju razni predmeti i nastambe u posjedu ljudi koji ovise o takvom tipu gospodarstva. U prilog migracijskoj teoriji dodatno govore i činjenice o nedovoljnim uvjetima za podjelu rada (specijalizaciji) lovačko-skupljačkoga društva koje je podijeljeno u male i izolirane skupine, ovisne o nadasve suženim međusobnim kontaktima. Zbog toga je konzervativizam, kao posljedica slaboga ili nikakvoga tehnološkoga napretka, jedan od glavnih obilježja njihova kulturnoga razvoja. Također treba uzeti u obzir i psihološku dimenziju jer se svakodnevni život lovaca i skupljača temelji na taktici umjesto na strategiji te na kratkotrajnim odlukama umjesto dugotrajnoga

planiranja, a upravo pripitomljavanje životinja i uzgoj biljaka uvode kategoriju dugotrajnoga planiranja i širenja duhovnih horizonata. Sama je teorija o pripitomljavanju psa kao prve domaće životinje, s ulogom pomagača u lovu, još uvijek upitna. Bez obzira na različite teorije, utvrđeno je kako je proces pripitomljavanja psa rezultirao daljnjom intenzifikacijom lova te je lovno gospodarstvo učinilo još učinkovitijim. S druge strane, s klimatsko-ekološkim promjenama krajem pleistocena započinje tehnološki napredak ljudskoga društva u područjima umjerene klime (Europa, jugozapadna Azija). Porast temperature zraka i otapanje ledenoga pokrova, rezultirali su upravo dramatičnim promjenama prirodnoga pejzaža uslijed razvoja šumskoga i močvarnoga biljnoga pokrova. Izumiranje pleistocenskih životinja i biljaka bilo je povezano s razvojem novih tehnika ratarstva i pripitomljavanja životinja, koji započinje najkasnije u devetom tisućljeću prije Kristova rođenja (Clark, Piggott, 1965.).

Prijelazno mezolitsko razdoblje označuje početak novoga načina života ljudskoga društva koje će svoj veliki zamah doživjeti tijekom sljedećega, neolitskoga razdoblja, koje se naziva i mlađim kamenim dobom. Upravo tijekom toga razdoblja (od 6. tisućljeća pr. Kr. do 2.-3. tisućljeća pr. Kr.) razvijaju se prve važne kulture te počinje složeni proces preobrazbe prirodnoga pejzaža i to uslijed razvoja prvih primitivnih oblika ratarstva i stočarstva. Gospodarska osnova neolitskoga društva bilo je motičarsko ratarstvo i stočarstvo, a istovremeno čovjek u pejzaž unosi i novi element – naselja. Sam je prijelaz iz lovačko-skupljačkoga tipa gospodarstva u ratarsko-stočarski bio jedan od najrevolucionarnijih procesa u razvitku ljudskoga društva, koji će ujedno označiti prekretnicu u čovjekovu odnosu prema prirodnomu pejzažu. Lovci i skupljači imali su pionirsku ulogu u korištenju prirode radi zadovoljavanja svojih osnovnih egzistencijalnih potreba. Takav će odnos prema prirodi paleolitički čovjek zadržati do kraja i zato su mu za preživljavanje bile potrebne velike površine. Stoga je paleolitičko društvo bilo fragmentirano u obliku velikoga broja manjih, međusobno izoliranih, skupina lovaca i skupljača. Uslijed malobrojnosti tih skupina, kao i njihove zatvorenosti prema inovacijama, paleolitički čovjek nije značajnije utjecao na preoblikovanje prirodnoga pejzaža. Nasuprot paleolitičkim lovcima i skupljačima, neolitičko se društvo temeljilo na ratarsko-stočarskim skupinama koje su također imale pionirsku ulogu u korištenju prirode s tim što su one težile ovladavanju pojedinim prirodnim resursima. Ključnu je ulogu imalo tlo do kojega su ratari i stočari dolazili dogovorima ili osvajanjima. U slučajevima dosezanja granica korištenja zemljišta, ratari i stočari su započinjali ograničene migracije prema novim područjima obradivoga zemljišta ili pašnjaka. Ratarsko-stočarski je tip gospodarstva, za razliku od lovačko-skupljačkoga, težio razvoju novih poljoprivrednih tehnika radi intenzivnijega korištenja postojećih poljoprivrednih površina ili privođenju

kulturi neiskorištenoga zemljišta. Upravo zbog toga je gospodarski napredak bio povezan s primjenom raznih inovacija u gospodarstvu, kao i s razvojem društvenih mehanizama radi uštede vremena i energije neophodnih za što učinkovitiju poljoprivrednu proizvodnju (Alexander, 1977.). Pojedini autori u prvi plan stavljaju upravo društvenu komponentu te ističu kako je prelazak na proizvodnju hrane moguć i zbog čisto društvenih motiva: težnjom za većim društvenim životom, razvojem društvenih mehanizama za održavanje reda kao i potrebom da se nadvlada životinjske i ljudske suparnike (Orme, 1977.). Prve ratarsko-stočarske jezgre oblikuju se u umjerenom klimatskom pojasu Azije, gdje se od 5. tisućljeća pr. Kr. počinje razvijati uzgoj pšenice i ječma u jugozapadnim i središnjim dijelovima kontinenta. Poslije, od 3. tisućljeća pr. Kr., započet će razvoj ratarstva i stočarstva na afričkom kontinentu i to u trima pojasima: sredozemnom primorskom, istočnom visinskom i prijelaznom sahelskom. Iz tih se jezgara ratarstvo i stočarstvo počinju širiti prema drugim dijelovima azijskoga i afričkoga kontinenta, te prema Europi (Alexander, 1977.). Prve se neolitske ratarsko-stočarske jezgre na europskom tlu pojavljuju u istočnom dijelu kontinenta, u kontinuiranoj zoni od obala Egejskoga mora do Kaspijskoga jezera, odakle se dalje šire prema zapadu. Širenje prvih oblika ratarstva prema zapadu povezano je s problemom osnivanja i kontinuiranoga održavanja prvih naselja na jednom mjestu. Naime, razvoj stalnih naselja bio je uvjetovan sigurnom opskrbom hranom koja je trebala omogućiti njihovim stanovnicima preživljavanje tijekom više naraštaja. Taj je problem veći pri uzgoju poljoprivrednih kultura, od kojih su najvažnije bile žitarice, i to zbog iscrpljivanja plodnosti zemljišta. Rješenje je za takvu situaciju migracijsko ratarstvo, koje može biti zamijenjeno prirodnom regeneracijom tla, gnojenjem, korištenjem mulja ili navodnjavanjem (Clark, Piggott, 1965.).

Neolitski će čovjek imati revolucionaran utjecaj na prirodni pejzaž koji je na području današnje Hrvatske ostavio tragove unutar dvaju prirodno različitih areala:

1. *podunavski (kontinentski)* s jačom ratarskom komponentom u odnosu prema stočarskoj i lovačko-skupljačkoj. O njegovu razvoju svjedoče ostatci više kultura: Starčevačke (nalazišta u Vučedolu, Đakovštini, virovitičkoj Podravina i drugim dijelovima Slavonije), Korenovske (s glavninom nalazišta u okolici Virovitice te u Požeškoj kotlini), Sopotske (Vučedol, Lovas, Vukovar, Dalj, Sarvaš, Osijek) i Vinčanske (Bapska, Vukovar, Vinkovci).

2. *jadransko-sredozemni* s jačom stočarskom komponentom u odnosu prema ratarskoj i lovačko-skupljačkoj. On se razvio u okviru kultura koje su obuhvaćale cijeli primorski pojas: *impresso* (s glavninom lokaliteta u Istri i sjevernoj Dalmaciji), danilske (Danilo, Vela jama na

Lošinj) i hvarske (Vela, Markova i Grapčeva špilja na Hvaru, Vela špilja na Korčuli, Vela špilja na Lošinj).

Upravo će neolitski čovjek na hrvatskom teritoriju, baš kao i u ostalim dijelovima Europe, uzrokovati potiskivanje nepreglednih šuma: u kontinentskom podunavskom arealu, koji je obuhvaćao cijeli Panonski bazen, on potiskuje šumske zajednice (pretežno hrastove) razvijene na lesnim zemljištima razvojem paljevinskoga ratarstva. Takav je primitivni oblik obrade zemlje bio zasnovan na paljenju šuma radi stvaranja obradivih površina, kao i dobivanja pepela kojim se povećavala plodnost tla. Zbog vrlo male plodnosti koju je pepeo davao tlu iz godine u godinu, bilo je potrebno stalno paliti nove šumske pokrove kako bi se stvorile nove plodne obradive površine. Taj se čovjekov utjecaj na pejzaž odvijao u uvjetima labilne bioklimatsko-ekološke ravnoteže, zato se nekada dominantne šumske zajednice nisu uspjevale obnoviti u prvotnom obliku. Osim tih prvih primitivnih oblika ratarstva, još je veći utjecaj na degradaciju šumskoga pokrova imalo stočarstvo. Naime, prvi oblici stočarstva bili su zasnovani na ekstenzivnoj ispaši čime su dodatno uništavane šumske zajednice. Najrazorniji je utjecaj na šumski pokrov imalo ekstenzivno stočarstvo u jadransko-sredozemnom arealu, zasnovano na ovčarstvu i kozarstvu. Zbog toga je pokrenut proces degradacije šumske vegetacije koja se razvila na krškoj podlozi. Takav tip gospodarstva, utemeljen na sustavnom paljenju i uništavanju šuma tijekom više od triju tisućljeća, rezultirao je potpunom degradacijom (peri)mediteranskih šuma u šikaru i goli kamenjar. Dinarski planinski prostor, između podunavskoga i jadransko-sredozemnoga areala imao je ulogu poveznice između njih. Budući da je bio teže pristupačan, gotovo neprohodan i prekriven gustim bukovim šumama, imao je sporednu ulogu u životu neolitičara na hrvatskom području, o čemu svjedoče i rijetki arheološki nalazi, pogotovo u sferi naseljenosti. Stoga je geografska koncentracija neolitskoga društva unutar dvaju spomenutih areala jedno od njegovih glavnih obilježja. Osim dugotrajnoga (tisućljetnoga) učinka na prirodni pejzaž, značajka je neolitskoga društva njegova opća geografska raširenost, što pokazuju arheološki nalazi tragova života čak i na udaljenim pučinskim otocima. Neprekidan i dugotrajno miran kulturni razvoj nesumnjivo je utjecao na razvoj sjedilačkoga pacifističkoga mentaliteta koji je najvjerojatnije bio usko povezan sa slabljenjem borbenoga duha i pokretljivosti te nije pogodovao razvoju geografski većih i društveno složenijih organizacija. O tome svjedoči i činjenica kako sve do kasnoga neolitika nisu nađeni tragovi utvrđenih naselja, dok je oružje bilo slabo razvijeno. Stoga se opravdano smatra kako je uništenje neolitskoga društva bilo usko povezano s takvim kulturnim obilježjima (Rogić, 1990.).

Metalno doba - razdoblje indoeuropskih kolonizacija

Nakon revolucionarnoga napretka tijekom neolitika, obilježenoga razvojem ratarstva i stočarstva te sjedilačkoga načina života, koji su rezultirali oblikovanjem prvoga kulturnoga pejzaža, sljedeći je korak u razvoju ljudskoga društva bio otkriće i primjena metala. Starije su znanstvene spoznaje govorile o prostoru jugozapadne Azije kao o geografskoj jezgri iz koje se širila uporaba metala, međutim, noviji nalazi pokazuju kako je vjerojatno postojalo više neovisnih središta u Aziji i Europi u kojima je započeto taljenje, primjena i širenje metala. Primjena metala u lovu i ratovanju vezuje se uz civilizacije koje su se razvile u jugozapadnoj Aziji. Do samoga je prijelaza iz mlađega kamenoga doba u bakreno i brončano doba najvjerojatnije došlo istodobno u više geografskih područja, među kojima nije bilo međusobnih dodira. U jugozapadnoj su se Aziji prvi oblici obrade metala razvili u više geografskih jezgara na području Iranske visoravni. Daljnji se razvoj obrade bakra i bronce u Mezopotamiji treba promatrati u okviru općega napretka u tehnološkom razvoju kao i evoluciji raznih segmenata ljudskoga društva. Izum i primjena kotača, do kojih se dolazi na području današnjega Irana i Turkmenistana (ili u Mezopotamiji), označili su prekretnicu u ratovanju i to zbog razvoja dvoprega, četveroprega i bojnih zaprega. Upravo je razvoj novih ratnih tehnika potaknuo pojavu prvih utvrda, a njihov je razvoj dokumentiran u prvim gradskim naseljima kao što su Harappa i Mohenjo Daro. Za razvoj prerade metala na europskom je kontinentu posebno važan postanak prvih metalurških središta u južnom primorskom dijelu Anatolijske visoravni, odakle se obrada metala širi na susjedno europsko tlo. Taj je proces bio povezan s razvojem složenijih oblika društvene organizacije, izraženih u dinamičnu rastu naselja, oblikovanju utvrđenih naselja i pojavi prvih gradova-država među kojima su vođeni gotovo stalni ratovi (Clark, Piggott, 1965.). Prema tomu, činjenica je kako je najviši stupanj razvoja metala (bakra, bronce i željeza) dosegnut upravo u jugozapadnoj Aziji. Primjena metala imala je golemi značaj za čovjeka jer je bila iznimno važna za razvoj oruđa i oružja što je bilo uzročno-posljedično povezano s razvojem poljoprivrede, novih oblika ratovanja i organizacije društva. Za Europu je metalno doba posebno važno zato što tijekom toga razdoblja počinju prve masovne migracije. Geografska jezgra koja je imala ulogu ishodišta do tada najvećih migracija u čovjekovoj povijesti bili su južni dijelovi euroazijskih stepa te maloazijske, iranske i pakistanske visoravni na kojima su živjele razne skupine stanovništva koje danas označavamo skupnim nazivom indoeuropskih naroda. Sami uzroci koji su doveli do tih velikih migracijskih kretanja još uvijek su predmet znanstvenih rasprava, a najčešće se spominju klimatski, društveni, demografski, ekonomski i psihološki. Iako novija istraživanja posebice ističu klimatske poremećaje, koji su se negativno odrazili na život

naroda na tom prostoru uslijed sve izraženijih sušnih razdoblja, još uvijek se s potpunom sigurnošću ne mogu isključiti ostali navedeni uzroci, pogotovo oni politički. Naime, većina se znanstvenika slaže, a u prilog tomu govore i mnogi nalazi, kao što su asirski dokumenti iz Kanesh Karuma, kako su prve skupine indoeuropskih naroda pristigle na europski prostor u drugoj polovini trećega tisućljeća prije Kristova rođenja, a same su se seobe odvijale u više valova. Povijesni dokumenti pokazuju kako je razdoblje od 2300. do 1900. pr. Kr. bilo obilježeno izrazitom političkom nestabilnošću uslijed stalnih promjena vlasti u velikim kraljevstvima u Egiptu i Mezopotamiji, što je potaknulo indoeuropska plemena koja su živjela na rubovima tih velikih civilizacija na migriranje prema zapadu (Clark, Piggott, 1965.). Ti su novopristigli narodi bili nositelji pretežno stočarskoga tipa ekonomije koji je, uz uporabu metalnoga oružja, bio glavna osnova društvene organizacije. Jedan je od ključnih elemenata njihove društvene organizacije bio izraziti ratnički mentalitet zasnovan na rodovsko-plemenskom sustavu. Budući da su indoeuropski narodi poznavali isključivo ekstenzivno stočarstvo, dok je ratarstvo bilo na znatno slabijem stupnju razvoja, postojala je stalna potreba za velikim pašnjačkim površinama, što je bio glavni razlog njihovih čestih međusobnih sukoba. Stoga su stalna pokretljivost, ratobornost, potreba za širenjem teritorija i kontrolom prostora, kao i društvena organizacija zasnovana na izraženoj hijerarhiji i istaknutoj ulozi vođe, bile glavna obilježja indoeuropskih naroda. Takva su obilježja bila usko povezana upravo s ulogom koju je imala dominantno stočarska komponenta. Neolitički čovjek, pretežno pacifističkoga mentalnoga sklopa povezanoga s naglašeno ratarskom komponentom, sjedilačkim načinom života i ključnom ulogom žene u društvu (matrijarhat), uopće se nije mogao oduprijeti indoeuropskim najezdama. Stoga će svi tragovi neolitskoga društva biti izbrisani u vrlo kratkom razdoblju. Tijekom metalnoga doba nestaje geografska dvojnost koja je za teritorij današnje Hrvatske bila izražena tijekom neolitika, a novo žarište naseljenosti postaje dinarski planinski prostor, koji je u neolitskom razdoblju imao posve rubni značaj. O tome nam jasno govore ostatci materijalne kulture iz toga razdoblja, ponajprije brojni fortifikacijski objekti (gradine) koje su indoeuropski doseljenici podizali na reljefno teže pristupačnim područjima pogodnima za obranu i nadzor okolnoga prostora. Usto, dinarski je planinski pojas (kojemu je jezgra bila na području današnje Bosne i Hercegovine) obilovao nalazištima željezne rude, drvom (potrebim za proizvodnju drvenoga ugljena koji se koristio prilikom taljenja metala), kao i vodnim bogatstvom koje se također koristilo pri obradi metala. Stočarski tip gospodarstva, razvijen tijekom dvaju tisućljeća, imao je velike posljedice za oblikovanje kulturnoga pejzaža tako da u dinarskom području započinje degradacija vegetacije, ponajprije šumske, dok se u Panonskom bazenu i primorskom području ona još

više pojačava. Tek će u kasnijoj razvojnoj fazi tijekom latenskoga doba (od 450. pr. Kr. do rimskih osvajanja) jačati ratarstvo i to prijelazom s paljevinskoga nomadskoga na ustaljeno dugoročno ratarstvo. Istovremeno se prelazi i s nomadskoga na transhumantno stočarstvo koje obilježavaju sezonska kretanja prema prostorima bolje ispaše (zimi prema primorskim i panonskim područjima, a ljeti prema planinskim). Budući da indoeuropski narodi koji su naseljavali hrvatski prostor nisu za sobom ostavili pisane tragove, još uvijek postoji problem njihova jasnoga diferenciranja (Kelti – Prediliri – Protoiliri – Prailiri – Iliri) pa stoga jedine spoznaje o njima dolaze iz antičkih (starogrčkih i starorimskih) izvora. Upravo oni svjedoče o čestim međusobnim ratovima među starosjediteljskim ilirskim, panonskim i keltskim narodima zbog velikih potreba za prostorom. Pri kraju se tog razdoblja bilježi prva značajnija stabilizacija naseljenosti koja je mogla iznositi najviše do pet stanovnika po četvornom kilometru. Pritom valja istaknuti kako je težište naseljenosti bilo u naplavnim ravnima Panonskoga bazena i poljima u kršu, dok su planinski prostori, posebice u krškim područjima, bili periodički korišteni s vrlo slabom ili gotovo nikakvom naseljenošću (Rogić, 1990.).

STARI VIJEK

Antičko doba predstavlja veliki preokret u historijskogeografskom razvoju hrvatskoga teritorija. Zahvaljujući postanku dviju velikih civilizacija u neposrednom susjedstvu, u okviru državnih organizacija stare Grčke i staroga Rima, na području današnje Hrvatske oblikuje se novi kulturni pejzaž na višem stupnju, a njegovi su tragovi ostali očuvani do današnjih dana. Mrak kojim su obavijeni događaji postupno će biti rastjeran zahvaljujući brojnim pismenim tragovima koje su za sobom ostavile spomenute dvije velike civilizacije, i time je područje na istočnoj obali Jadranskoga mora konačno ušlo u povijesno razdoblje.

Starogrčko razdoblje

Kronološki promatrano, prva je važna velika društveno-politička organizacija na europskom Sredozemlju nastala u staroj Grčkoj, u neposrednoj blizini današnje Hrvatske. Tijekom najveće prostorne ekspanzije obuhvaćala je pojedine dijelove današnje Makedonije i Albanije te su u tim krajevima stari Grci imali izravan kopneni dodir s ilirskim plemenima. Iako je u tom području postojala međusobna trgovačka razmjena, glavni starogrčki kulturni utjecaji ne će doći na hrvatski teritorij kopnenim putem. Naime, poznato je kako je starogrčka civilizacija bila ponajprije pomorska, pa stoga prvi kulturni i civilizacijski utjecaji dolaze sa zapada jadranskim putem. Uzroke grčkoj ekspanziji tijekom antike treba tražiti ponajprije u geografskim obilježjima Grčke koja je pretežno krška zemlja slabo razvijene hidrografske mreže i s vrlo malo plodnoga zemljišta. Budući da u takvim okolnostima poljoprivreda nije imala značajnije razvojne mogućnosti glede proizvodnje hrane, stari su Grci razvijali trgovinu, ponajprije pomorsku, kao osnovu razmjene proizvoda. Ipak, u razdobljima demografske ekspanzije ni ona nije bila dovoljna za osiguravanje preživljavanja cjelokupnoga stanovništva. Taj se problem rješavao iseljavanjem i osnivanjem kolonija u drugim dijelovima Sredozemlja, kako na istoku (crnomorsko primorje) tako i na zapadu (Apeninski poluotok). Za historijskogeografski je razvoj Hrvatske relevantan upravo zapadni ogranak starogrčke ekspanzije koji je bio usmjeren prema obali Jonskoga mora. U Jonskom su bazenu doseljenici iz grčkih polisa naselili Siciliju i južni dio Apeninskoga poluotoka te su na tom području oblikovali prve kolonije na značajnom stupnju kulturnoga razvoja (s glavnim središtem u *Syrácouai*, današnjoj Sirakuzi na Siciliji). Daljnjim su iseljavanjem stari Grci počeli zalaziti u Jadransko more te su na njegovim obalama također osnivali gradove. Ta je ekspanzija došla do samoga sjevernoga dijela, do današnje talijanske pokrajine Umbrije. Geografska je blizina

odredila starogrčku ekspanziju i prema istočnoj obali Jadranskoga mora, na područje današnje Hrvatske. Prve je značajnije tragove na Jadranskoj obali za sobom ostavio Dionizije Stariji koji je u drugoj polovici 4. st. pr. Kr. vladao Sicilijom i južnim dijelom Apeninskoga poluotoka. Ojačavši vojnu flotu gradnjom nekoliko stotina novih brodova, on je od Sirakuze načinio najveću pomorsku silu u središnjem dijelu Sredozemlja. Pod svojim je nadzorom imao pomorski promet od Kartage i Sardinije na zapadu, preko jonske obale Grčke i Otrantskih vrata na istoku sve do sjeverne Afrike (Matijašić, 2009.). Zahvaljujući pomorskoj nadmoći, uspostavio je tipičnu talasokraciju u tom dijelu Sredozemlja koja se ogleda i u osnivanju polisa kao što su *Issa* (na Visu), *Pháros* i *Dimos* ili *Dimale* (na Hvaru) i *Kórkyra 'e Mélaina* (na Korčuli). Na tom će području stari Grci početi oblikovanje kulturnoga pejzaža utemeljenoga na širenju naprednoga sredozemnoga ratarstva (posebice uzgoja vinove loze, maslina i žitarica), ribarstva, pomorstva i trgovačkoga posredovanja. Geografska je jezgra starogrčke državne organizacije na današnjem hrvatskom teritoriju bila upravo na otočnom dijelu srednje i južne Dalmacije. Uzroke treba tražiti ne samo u geografskim činiteljima (tj. blizini Apeninskoga poluotoka), nego i u pomorskoj nadmoći koja im je omogućavala kontrolu pomorskih putova i lakšu obranu. Sam značaj Visa, s kojega se kontrolirala plovidba prema sjevernomu dijelu Jadranskoga bazena, potvrđuje tu činjenicu. Daljnjom će ekspanzijom stari Grci početi naseljavanje na istočnojadranskoj obali, gdje osnivaju trgovačke emporije na području srednjodalmatinske obale: *Tragourion* (današnji Trogir), *Epetion* (Stobreč) te starogrčku *Salonu* (na području današnjega Solina), neposredno uz već postojeću ilirsku. U delti Neretve, neposredno uz ilirsku *Naronu*, podižu svoje trgovačko naselje. Za razliku od otočnoga pojasa, koje je imalo ulogu jezgre pod grčkom kontrolom, gradovi na srednjodalmatinskoj obali bili su smješteni u području pod kontrolom ilirskih plemena. Stoga su oni imali ulogu mjesta trgovačke razmjene i sekundarni značaj. Tu činjenicu dodatno potvrđuje geografski smještaj grčkih trgovačkih naselja u onim dijelovima obale prema kojima su vodile glavne komunikacije prema unutrašnjosti, kao što su Kaštelanski zaljev i ušće Neretve (Matijašić, 2009.) Budući da stari Grci nisu dolazili na obalu kao osvajači već ponajprije kao trgovci, te u potrazi za područjima pogodnima za razvoj poljoprivrede, samo osnivanje tih naselja svjedoči o značaju srednjodalmatinskoga primorja u ilirskom društvu. Upravo u toj činjenici, kao i u vrlo ograničenom naseljavanju rubnih primorskih dijelova današnjega hrvatskoga teritorija, treba tražiti razloge zbog kojih starogrčka civilizacija nije ostavila dublje tragove u kulturnom pejzažu. Naravno, tomu treba pridodati i vremensku dimenziju jer su mnogi elementi, koje su stari Grci introducirali u prirodni pejzaž, tijekom vremena izbrisani. Od značajnijih se mogu spomenuti ostatci starogrčke zemljišne

parcelizacije na Hvaru (u blizini Staroga Grada) i Visu (u okolici grada Visa). Sama su gradska naselja zauzimala vrlo malo površinu, a arheološka istraživanja pokazuju kako je Issa bila prostorno najveća (8,5 ha) te je raspolagala s najvećim agerom (najmanje 450 ha). S druge strane, obalna su naselja bila prostorno vrlo skućena te su zauzimala znatno manju površinu, o čemu najbolje svjedoči primjer Tragouriona koji se pružio na svega tri hektara (Matijašić, 2009.).

Starorimsko razdoblje

Starogrčka je civilizacija imala pionirsku ulogu u oblikovanju prvih naprednijih i trajnijih oblika kulturnoga pejzaža na hrvatskom prostoru. Zbog znatnih razlika u stupnju razvoja između starosjediteljske ilirske organizacije i grčkih doseljenika, ilirska plemena nisu u potpunosti mogla implementirati sve inovacije koje su pristigle na njihov životni prostor. Upravo će u segmentu inovacija uspjeh zabilježiti stari Rimljani, čija će uprava imati znatno veći značaj te će u pejzažu ostaviti tragove od kojih su mnogi ostali vidljivi sve do današnjih dana.

Značaj starorimskoga razdoblja je višestruk, a na prvom je mjestu potrebno istaknuti kako je tijekom njega prvi put cijeli današnji hrvatski teritorij bio inkorporiran u jedinstvenu i čvrsto organiziranu političku cjelinu. Za razliku od starih Grka, koji na istočnu obalu Jadranskoga mora dolaze ponajprije kao doseljenici koji se bave trgovinom, pomorstvom i poljoprivredom, stari Rimljani dolaze u sklopu izvrsno ustrojene i u svakom pogledu nadmoćne državne organizacije. Još jedna od bitnih razlika u tome je što stari Rimljani na današnji hrvatski prostor dolaze s jasnim ciljevima: vojno slamanje i pokoravanje ilirskih plemena, iskorištavanje gospodarskih resursa i naseljavanje rimskih građana. Na taj je način područje na istočnoj obali Jadranskoga mora trebalo biti inkorporirano u granice i društveno-politički sustav najvećega i najmoćnijega imperija na Sredozemlju. Radi ostvarivanja tih ciljeva stari su Rimljani težili što boljem ustrojavanju osvojenoga prostora, pa je stoga bilo potrebno introducirati određene elemente prostornoga uređenja od kojih su tri najvažnija:

1. Organizacija urbane mreže
2. Izgradnja prometnoga sustava
3. Upravno-teritorska organizacija prostora

Navedena su tri elementa uzročno povezana pa ih je stoga vrlo teško promatrati izdvojeno, zanemarujući vezu koja je postojala među njima od početka starorimskoga razdoblja. Ipak, kada se govori o tim trima elementima, valja imati na umu kako njihov razvoj nije bio sasvim sinkroničan na temelju jedinstvene politike. Upravo zbog promjene politike tijekom stoljeća

upravljanja današnjim hrvatskim teritorijem, starorimska je državna organizacija razvijala one elemente koji su joj u tom trenutku bili najpotrebniji (Rogić, 1990.).

U prvoj je fazi najveću važnost imalo ostvarenje strateško-političkih ciljeva i zato je najveća pozornost pridana izgradnji prometnoga sustava potrebnoga za kretanje rimske vojske. Upravo su zbog toga poduzeti opsežni radovi na uređenju cesta, neophodnih za uvođenje kolnoga prijevoza, kao i uređenje riječnih korita kojima su se transportirale vojne trupe. Ovladavanje istočnojadranskim lukama, njihova nadogradnja, kao i uređenje novih luka, bili su nužni zbog kontrole Jadrana radi uništenja ilirskih gusarskih uporišta. Nakon strateških ciljeva, koji nisu nikada posve izgubili značaj (pogotovo tijekom kasne antike kada ponovo preuzimaju primat zbog potrebe za organizacijom obrane od upada „barbarskih“ naroda), važnost su dobili gospodarski. Radi njihova ostvarivanja stari su Rimljani na osvojenom području počeli provoditi elemente osmišljene ekonomske politike. Usko povezana s njom bila je politika kolonizacije rimskih građana s Apeninskoga poluotoka, koji su trebali biti oslonac novoj vlasti, kao i element koji će u taj novoosvojeni dio imperija uvesti naprednije oblike gospodarske valorizacije. Podjela novoosvojenoga prostora na provincije s jasnim sustavom subordinacije, simbolično je i stvarno označila prijelaz iz dotadašnje rodovsko-plemenske rascjepkanosti u jedinstvenu državnu organizaciju.

Urbana mreža prvi je važan element koji starorimska državna organizacija unosi u pejzaž. Iako su se naselja urbanoga, a ponajviše protourbanoga tipa već pojavila na teritoriju današnje Hrvatske u okviru ilirske te starogrčke civilizacije, unutar starorimske državne organizacije ona će dosegnuti do tada neviđeni stupanj razvoja. Naime, rimska je civilizacija bila ponajprije urbana, a gradovi su imali ključnu važnost u organizaciji prostora. Oni su istovremeno imali više uloga – od upravne i gospodarske, preko vojne, pa sve do vjerske i kulturne. Gradu je bila namijenjena uloga elementa koji je trebao politički i ekonomski integrirati prostor u kojem je smješten. Stoga ne začuđuju napori koje su stari Rimljani ulagali u razvoj urbane mreže i svakoga pojedinačnoga gradskoga središta. U samom su se pristupu razvoju urbane mreže vodili sasvim praktičnom politikom, pa su tako na onim područjima na kojima je već postojala mreža gradova (istočnojadranska obala) istu samo preoblikovali, a nove su gradove podizali u područjima gdje ih nije bilo (posebice u Panonskom bazenu). Također valja istaknuti kako je rimska urbana mreža bila hijerarhijski raščlanjena, što je bio rezultat dalekovidnoga pristupa koji je počivao na postavci da svako urbano naselje ne može imati jednaku važnost u prostoru i administrativno-političkoj podjeli. Stoga su naselja urbanoga tipa mogla imati viši upravni status (*coloniae*) ili niži (*municipium*) s tim što su gradovi sa statusom kolonija imali središnju ulogu u prostoru. Oni su ujedno bili i ishodišta

populacijske ekspanzije doseljenika s Apeninskoga poluotoka, kao i gospodarska i kulturna žarišta iz kojih su se u okolni prostor širile inovacije. Dominacija primorskih gradova pokazuje jadransku orijentaciju teritorija današnje Hrvatske u starorimskom razdoblju, iako su gradska središta u Panonskom bazenu bila na vrlo visokom stupnju razvoju, a po gospodarskoj su snazi i strateškom značaju znatno nadilazila one na obali. Uzroke treba tražiti u samoj gospodarskoj strukturi starorimske civilizacije koja je bila ponajprije agrarna s težištem na ratarskoj komponenti. U okolini gradskih naselja stari su Rimljani provodili parcelizaciju agrarno najvrjednijega zemljišta (*ageri*). Panonski je bazen u to doba ostvarivao vrlo visoki stupanj ratarske proizvodnje, ponajprije žitarica koje su se izvozile prema sjevernojadranskim lukama, zbog čega su tamošnji gradovi doživjeli iznimno dinamičan razvoj. Obilje plodnoga tla, kao i znatno šumsko bogatstvo, bili su osnova jačega razvoja gradskih naselja te su poticali doseljavanje rimskih građana s Apeninskoga poluotoka. Dodatni je poticaj njihovu rastu dala i velika koncentracija rimskih vojnih snaga zaduženih za nadzor sigurnosti granica Carstva, a koje je svakodnevno trebalo opskrbljivati raznim proizvodima. Oblikovanje novoga kulturnoga pejzaža bilo je najizraženije u blizini velikih gradskih središta, što je vidljivo i iz tragova koji su u pejzažu ostali do danas. S tih su najproduktivnijih zemljišnih kompleksa potisnute stočarske skupine ilirskih starosjeditelja na manje vrijedne agrarne površine u brdsko-planinskom pojasu što je dodatno pojačalo degradaciju pejzaža u primorskom pojasu. Obalni su gradovi, osim lučke, vojne i upravne uloge, ujedno bili i središta preko kojih se odvijala razmjena proizvoda iz unutrašnjosti provincije Dalmacije s drugim dijelovima Carstva (Rogić, 1990.). Stoga su prema njima vodile glavne ceste prema zaleđu, a na području današnje Hrvatske najveći su značaj imali *Tarsatica* (Trsat, danas dio Rijeke), *Senia* (Senj), *Vegia* ili *Vegium* (Karlobag), *Aenona* (Nin), *Jader* (Zadar), *Scardona* (Skradin), *Salona* (Solin), *Narona* (Vid kod Metkovića) i *Epidaurum* (Cavtat).

Prometni sustav, drugi važan element kulturnoga pejzaža, međusobno je povezivao urbana središta cestama za kolni prijevoz. Upravo je na području cestogradnje rimski imperij pokazao svoju nadmoć u odnosu prema ilirskoj i starogrčkoj civilizaciji budući da se o uređenju cesta brinula sama državna vlast. Iako su ceste građene ponajprije za potrebe vojske i državne uprave, njima su se koristili i trgovci. Duž cestovnih prometnica postojale su postaje za odmor i zamjenu konja, a sigurnost su održavale vojne postrojbe. Uređivanjem cestovnih veza rimske su provincije, ustrojene na području današnje Hrvatske, povezane s ostalim dijelovima Carstva, ponajprije s Apeninskim poluotokom na kojem je bila jezgra rimske države. One su obično bile trasirane na već postojećim pretpovijesnim putovima duž najpovoljnijih prirodnih

komunikacijskih pravaca. Ključnu je ulogu imala longitudinalna cesta koja je vodila od krajnjih istočnih dijelova imperija prema Apeninskom poluotoku, a njome su bili povezani *Sirmium* – današnja Srijemska (Sremska) Mitrovica u Vojvodini – i *Aquileia* (Akvileja), smještena na krajnjoj sjevernoj obali Jadranskoga mora. Druga je longitudinalna cestovna prometnica također povezivala ta dva velika gradska središta koristeći se dravskim koridorom. S druge strane, za komunikaciju između Panonskoga bazena i istočnojadranske obale najvažniji su bili transverzalni pravci prema Saloni, kojima su ishodišta bili *Siscia* (Sisak) i *Servitium* (Bosanska Gradiška). Sekundarni je značaj imao pravac prema Naroni, ishodište kojega je bio *Sirmium*, a vodio je kroz doline Drine, Bosne i Neretve. Treća je transverzalna prometnica bila *Siscia-Jader* (i dalje prema Scardoni), a pratila je dolinu Une do središnje Like, odakle se jedan ogranak odvajao prema kvarnerskim lukama (*Senia* i *Tarsatica*). Još su veću važnost imali pomorski i riječni promet kojim je bio transportiran građevinski materijal i poljoprivredni proizvodi (posebno žitarice, ulje i vino), a služio je i za prijevoz vojske. U tu su svrhu poduzimani opsežni hidrotehnički radovi na velikim rijekama koji su obuhvaćali čišćenje i produbljivanje riječnih korita, podizanje obrambenih nasipa i uređenje kopitnica (nasipa za kretanje konja koji su vukli brodove uzvodno). Ključnu su ulogu imale tri velike tekućice – Dunav, Drava i Sava – preko kojih je područje Panonskoga bazena povezivano sa sjevernojadranskim italiskim lukama (Rogić, 1990.).

Upravno-teritorijalna organizacija prostora koji danas tvori Hrvatsku u razdoblju rimske imperijalne organizacije mijenjala se tijekom stoljeća. Ipak, tijekom najvećega dijela vremena na snazi je bila upravna podjela na četiri panonske i dvije jadranske provincije. Pritom je važno istaknuti kako su panonske provincije imale veći značaj kako zbog gospodarske snage (ratarstvo) tako i zbog strateško-političkoga značaja, definiranoga blizinom i izravnim dodirrom s utvrđenom granicom (*limes*) Rimskoga Carstva na Dunavu. O stalnom porastu značaja Panonskoga bazena govori i činjenica kako je prvotno jedinstvena provincija *Pannonia* (ustrojena na samom početku 1. st.) podijeljena na dvije provincije (početkom 2. st.), a zatim na četiri (krajem 3. st.). Takvo je administrativno cijepanje tijekom vremena s jedne strane pokazatelj sve izraženije potrebe za jačim nadzorom obrane u panonskom području, kao i za boljim funkcioniranjem administracije u uvjetima sve veće naseljenosti i gospodarskoga razvoja. Unutar Panonskoga bazena ključni je značaj imao savski prometni koridor koji je povezivao sjeverni dio *Italica* s utvrđenom granicom na Dunavu. Stoga je tim koridorom izgrađena cestovna komunikacija, a za promet je uređen i savski plovni put. Upravo su u tom području podignuta tri velika urbana središta: *Siscia* (na području današnjega Siska), *Marsonia* (Slavonski Brod) i *Cibalae* (Vinkovci). Sekundarnu je ulogu imao dravski

koridor na kojem je, u neposrednoj blizini limesa na Dunavu, podignuta *Mursa* (današnji Osijek). Podjelom s početka 2. st. *Pannonia* je razdijeljena na dvije manje provincije koje su se poklapale s velikim prirodnim cjelinama: *Pannonia Superior* je obuhvaćala peripanonski dio današnjega hrvatskoga teritorija, a *Pannonia Inferior* pravi panonski prostor (današnja istočna Slavonija, Baranja i Srijem). Krajem 3. st. te će dvije provincije biti dodatno podijeljene na četiri. Prva od njih je *Pannonia Savia* koja je obuhvaćala cijeli peripanonski hrvatski prostor do Drave na sjeveru. Upravno je središte bila *Siscia*, ujedno glavno središte peripanonskoga prostora. Sama činjenica da je za podizanje toga grada na poplavnom zamočvarenom području ušća Kupe u Savu bilo potrebno poduzeti složene hidrotehničke regulacije pokazuje kolika je važnost pridavana valorizaciji te strateške točke. *Siscia* je preuzela ulogu najvažnijega prometnoga čvorišta na savskom koridoru koje je ujedno održavalo vezu s rudama bogatim područjem donjeg Posanja (Rogić, 1990.). Prostor današnje Podravine i Međimurja pripojen je provinciji pod nazivom *Pannonia Prima* u kojoj je ulogu glavnoga središta imao *Poetovio* (današnji Ptuj u susjednoj Sloveniji). Pravi je panonski prostor obuhvaćala provincija *Pannonia Secunda* kojoj je glavno središte bio *Sirmium*. Taj je urbani centar, zbog smještaja na savskom koridoru i blizini dunavskoga limesa, doživio dinamičan razvoj. Za to je također zaslužna i vrlo jaka agrarna baza koja mu je davala veliku gospodarsku važnost, kao i cestovna veza s dalmatinskim lukama (*Salona*). Sekundarna su središta te provincije bili *Cibalae*, glavno prometno čvorište u provinciji koje je povezivalo savski i dravski koridor s Dunavom, te *Mursa* koja je imala najveći strateški značaj zbog blizine ušća Drave u Dunav. Četvrta je provincija bila *Pannonia Valeria* u koju je bila uključena današnja Baranja, a glavno je središte bio *Sopianae*, današnji mađarski Pečuh (Pécs). S druge strane, primorski i gorski su dijelovi današnje Hrvatske bili organizirani unutar dviju administrativnih cjelina. Istarski je poluotok, sve do istočne granice na Ćićariji, Učki i Raši, još na prijelazu iz stare u novu eru pripao Desetoj regiji italskoga dijela Carstva. Glavna su upravna središta toga dijela rimskoga imperija bili *Aquileia* (današnja Akvileja) i *Tergeste* (Trst), dok su se na hrvatskom prostoru razvojem isticali *Pola* (današnja Pula) i *Parentium* (Poreč) koji su bili ishodišta romanizacije starosjediteljskih Ilira (Histri). Prostorno je najveća primorska provincija bila *Dalmatia* koja je objedinjavala jadransku fasadu s dinarskim planinskim prostorom u zaleđu. Riječ je o provinciji koja je zadržala svoje izvorne granice, iako je nakratko, od kraja 2. do kraja 3. st., područje sjeverno od Krke sa širokim zaleđem bilo izdvojeno u provinciju pod nazivom *Liburnia*. Te su granice bile odraz političkih potreba za pokoravanjem i nadzorom Ilira, protiv kojih su Rimljani često poduzimali vojne pohode. O tome svjedoči stacioniranost dviju legija rimske vojske na

području dalmatinske provincije neposredno nakon njezina ustrojavanja te izravna podređenost njihovih zapovjednika namjesniku provincije, koji je u svojim rukama imao civilnu i sudsku vlast, a bio je podčinjen samomu caru (Matijašić, 2009.). Budući da su ilirska plemena zadržala dominantan tip gospodarstva utemeljen na transhumantnom stočarstvu, njihova su sezonska kretanja zajedno sa stokom bila izražena od dinarskoga gorskoga pojasa u unutrašnjosti prema primorju (na jugu i zapadu) te peripanonskom pojasu (na sjeveru). Upravo zbog toga sjeverna je granica provincije povučena od srednjega Korduna preko južne Banije do peripanonske Bosne, što ukazuje na dominantna kretanja prema primorju. Glavne ceste u dalmatinskoj su provincije podignute duž transverzalnih pravaca, u skladu s transhumantnim kretanjima ilirskih plemena (Rogić, 1974.). Urbana su naselja u unutrašnjosti rimske Dalmacije bila znatno slabije razvijena u odnosu prema obalnoj fasadi i panonskim gradovima. Najznačajniji su rast doživjela naselja koja su svoj razvoj temeljila na rudarstvu ili termalnim izvorima na području današnje Bosne i to u dolinama Drine, Sane, Une, Vrbasa, Bosne i Lašve.

Pojedini su tragovi rimske organizacije u kulturnom pejzažu ostali vidljivi do današnjih dana, ponajprije u primorju, dok su u panonskom pojasu uništeni u kasnoj antici uslijed provale „barbarskih“ naroda. Upravo se tijekom rimskoga razdoblja prebacuje težište naseljenosti iz planinskih područja u nizinska, a najvjerojatnije je nastao i populacijski napredak (moguće je pretpostaviti maksimalnu gustoću od 10 st/km^2) (Rogić, 1990.).

RANI SREDNJI VIJEK

Prijelaz iz antike u srednji vijek označuje korjenite promjene hrvatskoga prostora u svakom pogledu, koje su se odrazile na sve društvene segmente – od političkih, preko gospodarskih sve do kulturnih. Gotovo nepremostive razlike, koje su postojale između rimske civilizacije i novopridošlih naroda, uvjetovale su prestanak kontinuiteta glede uređenja prostora i oblikovanja kulturnoga pejzaža. Tijekom cijeloga ranoga srednjega vijeka, Hrvatska, baš kao ni druge novoosnovane europske države, ne će dosegnuti stupanj razvoja Rimskoga Carstva.

Propadanje rimskoga kulturnoga pejzaža

Raspad antičkoga društva glavni je razlog zbog kojega je došlo do propadanja osnovnih elemenata rimskoga kulturnoga pejzaža. Unutarnja kriza rimskoga društva bila je izrazita i produbljavana tijekom posljednjih stoljeća antike, a manifestirala se u unutarnjoj degeneraciji društveno-gospodarskoga sustava. Pokušaji njegova spašavanja uvođenjem sustava kolonata, porezne reforme, priznavanjem jednakopravnosti kršćanske crkve, reformom administracije i vojske te sustava uprave, nisu dali ploda. Završni će udarac teško bolesnomu rimskom društvu zadati vojne invazije, posebice hunska iz 5. st. te epidemije kuge (ponajprije ona iz 542.). Ta su dva događaja najviše pogodila panonsko područje, u kojem su gotovo svi elementi kulturnoga pejzaža (uključujući i same gradove) izbrisani tijekom tih kataklizmičnih događaja. Glavna je posljedica toga bilo naglašeno populacijsko nazadovanje koje je vidljivo u nestanku gradova, najvažnijega elementa rimskoga društva. Srednja se gustoća naseljenosti mogla kretati do 5 st/km², što upućuje na to da je demografsko nazadovanje dovelo do povratka na naseljenost iz prapovijesnoga vremena. Jedan od pokušaja rješavanja krize i zaustavljanja općega nazadovanja, pogotovo na demografskom i gospodarskom planu, bio je dopuštanje mirne kolonizacije i planskoga naseljavanja “barbarskih” u onim dijelovima rimskoga imperija koji su bili najteže pogođeni krizom. Na taj je način ujedno trebao biti riješen problem nedostatka radne snage i stanovništva sposobnoga za vojnu službu. Takva politika, provedena od 4. do 7. st., najviše u panonskom dijelu današnje Hrvatske, nije ostavila relevantnih tragova u pejzažu (Rogić, 1990.). S druge strane, najveći je dio provincije Dalmacije bio pošteđen provala „barbarskih“ naroda, što je omogućilo kontinuitet u oblikovanju kulturnoga pejzaža. Zbog mostne uloge dalmatinske provincije u povezivanju Istočnoga Rimskoga Carstva s Apeninskim poluotokom, u njoj je bila organizirana jaka obrana, što je nadalje osiguralo uvjete za održavanje razvojnoga kontinuiteta. Doseljavanje

izbjeglica iz panonskih provincija u Dalmaciju, te sve izraženije migracije stanovništva prema otocima i utvrđenim obalnim gradovima, povezani su s jačanjem fortifikacijskih sustava dalmatinskih gradova. Upravo je sve izraženiji osjećaj nesigurnosti uvjetovao još snažniji razvoj ratarstva u neposrednom zaleđu glavnih obalnih urbanih središta (Salona, Naron, Jadera, Epidaur), koja su, uz trgovačku i lučku, imala i važnu proizvodnu ulogu zbog razvoja radionica tekstila (Posavec, 2007). Završni je udarac politici stabilizacije nanio proboj obnovljenoga bizantskoga *limesa* na Dunavu i time je došlo do prodora avarsko-slavenskoga plemenskog saveza, a slavenski je etnički element preplavio područje rimskih provincija na istočnoj obali Jadrana.

Slavenska se kolonizacija, prema najstarijim bizantskim izvorima, u početku odvijala u obliku pacifističke kolonizatorske penetracije. Uslijedio je avarsko-slavenski osvajački pohod koji je još više proširio kolonizatorsko naseljavanje rimskih provincija. Budući da Slaveni, kao ni ostali novopridošli narodi, nisu poznavali napredne oblike obrade zemlje niti su imali urbanu civilizaciju, njihov dolazak ujedno označava povratak na dominantno ruralnu ekonomiju primitivne poljoprivrede. O pretežno poljoprivrednom karakteru Slavena govori i slavenska poljoprivredna terminologija u albanskom, rumunjskom, dijelom i u grčkom jeziku. Upravo zbog nepoznavanja suvremenih poljoprivrednih tehnika Slaveni su se oslanjali na nomadski način ratarenja i stočarenja i zbog toga su imali potrebu za stalnim pronalaženjem novih poljoprivrednih površina. S druge strane, avarskim je osvajačima bio potreban veliki broj podložnih poljoprivrednika koji su tijekom ratnih operacija preuzimali ulogu pješništva. Sklapanjem avarsko-slavenskoga saveza pojavila se ključna diferencijacija na stočarsko-plemenski konjanički element i podložne ratarsko-pješačke mase. Dominancija i premoć prvoga elementa rezultirala je pojavom rodovske aristokracije koja će imati svoj prostorni odraz u obliku povezivanja teritorija pod njihovom nadzorom. Složena i dugotrajna teritorijalizacija rodovskoga društvenoga uređenja na hrvatskom će prostoru svoj konačni oblik poprimiti u prvim župama koje su nazivane po sjedištima župana. Činjenica da pojam župa vuče korijen od pojma župan, a ne obrnuto, pokazuje presudnu ulogu rodovske aristokracije u prvim oblicima slavenske društvene organizacije (Rogić, 1990).

Postanak političke jezgre hrvatske države

Početkom ranoga srednjega vijeka započinje oblikovanje političke jezgre prve hrvatske države. Oskudni povijesni zapisi koje su za sobom ostavili bizantski kroničari temeljeni su na izvorima iz primorskih gradova na istočnojadranskoj obali. Njihov je nedostatak u tome što su sastavljeni s određenom vremenskom distancijom (ponekad od čak tri stoljeća), a kako su

pisani iz perspektive starosjeditelja Romana, otvoreno je i pitanje objektivnosti. Ipak se na osnovi njih može doći do zaključaka o prvim slavenskim državnim zajednicama. Pri njihovom spominjanju, kroničari jasno razlikuju pojam *sklavinija* („slavenskih kneževina“) od bolje i čvršće ustrojenih državnih teritorija kao što su Hrvatska, Pagania, Zahumlje, Travunija, Duklja (Zeta) i Raška. Politička jezgra svake od prvih slavenskih država na istočnoj obali Jadrana obuhvaćala je dva glavna geografski različita područja. Ona su bila određena dominantnim tipom gospodarstva slavenskih naroda, zasnovanim na transhumantnom stočarstvu kao stupu ekonomije. Takav je tip stočarstva, pod kojim se podrazumijeva sezonsko kretanje sa stokom u potrazi za područjima bolje ispaše, zahtijevao komplementarnost između prostora zimskih i ljetnih ispaša. Stoga su navedenim prvim slavenskim državama zajedničke upravo političke jezgre koje su obuhvaćale dva geografski različita područja: sredozemno kao područje ispaše u hladnom dijelu godine i dinarsko gorsko koje se koristilo tijekom toploga dijela godine. Kao tipski primjer takve valorizacije prostora, koji je određivao oblikovanje novih političkih tvorevina, može poslužiti upravo novooblikovana hrvatska država koja se sastojala od dviju geografskih cjelina:

1. Sredozemni prostor sjeverne i srednje Dalmacije imao je ulogu područja zimskih ispaša, a njegov smještaj u zaleđu primorskih romanskih gradova uvjetovao je lokaciju prvih hrvatskih vladara. To potvrđuje toponim *Hrvati* u Ravnim kotarima, kao i sjedište prvih hrvatskih knezova u blizini Splita.
2. Planinski dinarski prostor Like, gornjega Pounja, Posanja, Povrbasja i Završja imao je ulogu područja ljetnih ispaša. Pri tom su ključnu ulogu imale tri planinske županije (Lika, Gacka, Krbava), što je već tijekom ranoga srednjega vijeka odredilo pojavu moćnoga suvladara (bana) čiji je zadatak bio nadzor tih najvažnijih područja ljetne ispaše.

Nositelj stočarskoga tipa ekonomije bila je upravo rodovska aristokracija iz čijih su se redova izdvojili prvi vladari. Nadmoć stočarsko-plemenskoga ustroja ogledala se u čvrstoj organizaciji, velikoj pokretljivosti i znatnoj fleksibilnosti, kao i u priznavanju neospornoga autoriteta vođa – ratnika proizašlih iz takvoga društvenoga ustroja. Zbog toga su oni bez većih problema nametnuli vlast ratarskomu slavenskomu stanovništvu i starosjediteljima (ostacima ilirskoga društva). Iako su slavenski narodi prakticirali i ratarstvo, ono je bilo u drugom planu te je u ukupnoj gospodarskoj strukturi imalo sekundarnu ulogu. Ratarstvo se temeljilo na uzgoju osnovnih žitarica na području Ravnih kotara, flišnih zona srednje Dalmacije, u Vinodolu te na otocima. S druge strane, stočarski proizvodi (meso, koža, loj) imali su veću vrijednost te su ujedno služili i kao sredstvo razmjene za ratarske proizvode koji su u

primorske romanske gradovi dolazili iz južnoga dijela Apeninskoga poluotoka. Usto, trgovinu Hrvata s primorskim romanskim gradovima poticali su i slaba produktivnost i potreba za hranom. Upravo u tome treba tražiti i razlog zbog kojega su antički primorski gradovi uspjeli zadržati razvojni kontinuitet za razliku od velikih panonskih centara koji nakon propasti nisu bili obnovljeni. Primorski su gradovi tijekom cijeloga razdoblja slavenske kolonizacije zadržali pomorske trgovačke veze s gradovima na Apeninskom poluotoku, preko kojih su održavali veze s drugim dijelovima Sredozemlja (Rogić, 1982.).

U ranosrednjovjekovnom se razdoblju oblikuju i prve granice hrvatske države. Na sjeverozapadu je ona išla podnožjem Učke u močvarnoj zoni Raše i Boljunšćice. Upravo je u tom području, sve do Rječine, oblikovana granična zona Krajine koja je izgubljena u 11. st., kada je pod nazivom Meranija uključena u Istru pod germanskom upravom. Na jugoistoku je granična zona bilo područje Poljica, gdje je granica prema susjednoj Paganiji povučena donjim tokom Cetine. Razgraničenje na sjeveru prema Slovinju (Slavoniji) veže se uz geografski pojam Gvozda. Riječ je o nazivu koji srednjovjekovni izvori spominju kao klasični pojam razgraničenja prema Slavoniji, a koji do danas nije sa sigurnošću razjašnjen. Jedno tumačenje polazi od toga da je riječ o prirodnoj granici između dinarskoga gorskoga i peripanonskoga prostora, koja je povučena planinskim sustavom Kapela-Plješevica-Grmeč-Srnetica-Vitorog. Druga pretpostavka stavlja područje Gvozda u gorski pojas srednji Kordun-Banija-donje Pounje-Posavina. Prirodna obilježja tih dvaju navedenih područja (reljef, pošumljenost, nalazišta željezne rude) potvrđuju povezanost toga toponima s njima (Rogić, 1990.). Razgraničenje na Gvozdu imalo je dvojak značaj:

1. Transhumantna je povezanost proizlazila iz sekundarnoga smjera sezonskih kretanja stočara iz dinarskoga gorskoga prostora (topli dio godine) prema peripanonskomu području (hladni dio godine).
2. Zadržavanje svijesti o antičkom kontinuitetu zato što je tijekom rimskoga imperija razgraničenje između dalmatinske i panonske provincije bilo povučeno upravo područjem srednjega Korduna – donjom Glinom (Banija) prema donjemu Posanju.

Područje sjeverno od Gvozda, pod nazivom Slovinje (Slavonija) u najvećem je dijelu ranoga srednjega vijeka bilo je politički neorganizirano, o čemu govori i nepostojanje osnovnih teritorijalnih jedinica (župa), kao i crkvenih središta. Posve je logično da su zbog bolje prirodne osnove migracije iz Hrvatske prema Slavoniji bile izražene tijekom ranoga srednjega vijeka. Usto, hrvatska je država, nakon prihvaćanja kršćanstva i dolaska pod franačko vrhovništvo, bila zadužena i za širenje kršćanstva u susjedna područja. Upravo osnivanje Zagrebačke biskupije na područja Slovinja govori u prilog toj postavci, a taj se događaj može

promatrati kao završni korak u integraciji Slavonija u organiziranu hrvatsku državu (do kojega dolazi u 10. st.). Tijekom ranoga srednjega vijeka antička je Dalmacija, svojedobno površinski najveća provincija na istočnoj obali Jadrana, svedena na pet obalnih (Kotor, Dubrovnik, Split, Trogir, Zadar) i tri otočna (Osor, Krk, Rab) romanska grada pod upravom Bizanta. Etničke i kulturne razlike, koje su bile upadljive između romanskoga i hrvatskoga stanovništva, kao i politički razlozi, ne dopuštaju njihovu integraciju u hrvatsku državu. Međutim, tijekom ranoga srednjega vijeka sve jača gospodarska integracija postupno će smanjivati te razlike te će započeti proces integracija obalnih gradova sa zaleđem (Rogić, 1990.).

Krajem ranoga srednjega vijeka dolazi do teritorijskoga širenja hrvatskoga kraljevstva uslijed integracija Paganije (Neretvanske kneževine) u jedinstvenu hrvatsku državu. Iako je povezanost između tih dviju susjednih političkih jedinica postojala i tijekom ranoga srednjega vijeka, o čemu govori i dolazak neretvanskoga kneza Domagoja na hrvatsko prijestolje, potpuna politička integracija dogodila se tek krajem ranosrednjovjekovnoga razdoblja. Budući da nema dokumenata koji bi upućivali na gospodarsku povezanost, uzroci same inkorporacije teško se mogu opravdati gospodarskim činiteljima. Stoga bi glavne činitelje trebalo tražiti u političkim prilikama koje upućuju na srednjovjekovnu praksu teritorijskoga širenja politički jakih država (u ovom slučaju hrvatskoga kraljevstva) na teritorij slabijih susjeda. Tako su i Hrvatska i Paganija u strateškom pogledu ojačali svoju poziciju na istočnoj obali Jadrana u uvjetima sve izraženije mletačke nadmoći. Također se nikako se ne smiju zanemariti ni vjerski činitelji jer je Hrvatska, kao vazal najmoćnije europske države (franačke) i papinski saveznik, preuzela na sebe obvezu širenja kršćanstva. Budući da se pokršćavanje Paganije vremenski podudara s njezinom integracijom u hrvatsku državu, opravdano se može pretpostaviti njihova uzročno-posljedična povezanost.

Novi kulturni pejzaž, koji se pojavljuje na području novostvorene hrvatske države, nastaje u uvjetima rijetke naseljenosti (do 10 st/km²) određene dominantnim tipom gospodarstva. Naime, u gospodarskoj je strukturi glavno mjesto pripadalo ekstenzivnom stočarstvu i pokretnom („nomadskom”) ratarstvu (baziranom na krčenju vegetacije i paljevinskoj obradi tla). Takve primitivne oblike poljoprivrede obilježavala je niska produktivnost, a na osnovi njih se oblikuje ruralni pejzaž bez gradskih središta. Središnju je ulogu u političkom, gospodarskom i kulturnom pogledu u ranosrednjovjekovnoj hrvatskoj državi imao primorski dio, u neposrednom zaleđu jadranskih gradova koji su se razvijali kao trgovačka središta (izvoz stočarskih proizvoda, drva i robova, a uvoz ratarskih i obrtničkih proizvoda). Zona gospodarskoga i kulturnoga utjecaja tih primorskih romanskih gradova bila je geografski

ograničena na uže zaleđe u kojem se oblikuje hrvatska državna jezgra. Upravo se u primorskom dijelu hrvatske države ostvarivao geografski dodir između ostataka romanskoga svijeta i slavenske ratničko-stočarske, rodovske-plemenske organizacije. Primorski su gradovi imali i ključni značaj za širenje europskih kulturnih i vjerskih utjecaja, koji su svoj najviši izraz dobili u prihvaćanju kršćanstva (Rogić, 1990.).

Doseljavanje Slavena na područje bivše rimske provincije Dalmacije popraćeno je i s potiskivanjem neslavenskih (više ili manje romaniziranih) ilirskih starosjeditelja dublje u unutrašnjost. Snaga i borbeni duh ilirskih plemena uglavnom je slomljen tijekom pet stoljeća rimske uprave. Zbog rimske politike razbijanja unutarnje strukture ilirskoga društva, vladajućim posjedničkim obiteljima nuđeno je zadržavanje posjeda i uklapanje u rimsku organizaciju pod uvjetom da priznaju rimsku državnu vlast. Ostatci ilirskoga društva, koji su nastavili pružati otpor, bili su potiskivani u nepristupačne krajeve slabih uvjeta za jači razvoj stočarstva, pa oni stoga nisu imali snage suprotstaviti se slavenskoj penetraciji i organizaciji prvih slavenskih država. Za te se društvene slojeve u ranom srednjem vijeku počinje koristiti pojam Vlaha, a njihov se etnički identitet povezuje sa zaostalim ekonomskim (stočarskim) društvenim ustrojem. Već tijekom ranoga srednjega vijeka započet će djelomična slavenizacija Vlaha koju je poticalo pokrštavanje i razvoj političke vlasti slavenskih vladara. Dokumenti koji su sačuvani iz toga razdoblja, kao i razvijenoga srednjega vijeka, pokazuju kako sam proces slavenizacije nije završen tijekom ranoga srednjega vijeka (Rogić, 1976.).

RAZVIJENI SREDNJI VIJEK

Kraj ranoga srednjega vijeka u Hrvatskoj se poklapa sa završetkom razdoblja vladavine narodnih vladara i ulaskom u personalnu uniju sa susjednim mađarskim kraljevstvom. Razvijeni će srednji vijek dovesti do mnogih promjena na području Hrvatske, kako u političkom sustavu i gospodarskoj strukturi, tako i u teritorijskom razvoju.

Novе razvojne tendencije

Razvijeni je srednji vijek doba jačanja feudalnoga društveno-političkoga sustava koje je izazvalo i promjene u geografskom pogledu . Kompleksniji i jači razvoj feudalnoga gospodarstva neodvojiv je od političkoga uređenja koje je obilježavalo jačanje feudalnoga partikularizma koji je na vrhuncu svoga razvoja poprimio oblik feudalne anarhije. Hrvatski je prostor također bio zahvaćen tim dezintegracijskim procesima pa su stoga na području Hrvatske oblikovane tri političke cjeline suprotnih razvojnih tendencija:

1. Ugarsko-Hrvatsko Kraljevstvo
2. Dalmatinske komune
3. Unutrašnjost Istre

Proces naglašenoga jačanja autonomije dalmatinskih romanskih gradova potaknuo je njihovo još naglašenije izdvajanje od zaleđa ugarsko-hrvatske države s kojim su bili gospodarski integrirani. S druge strane, područje Gvozda postaje zona razgraničenja između Hrvatske i Slavonije, pod jakim utjecajem ugarske krune, te područja južno od Gvozda u kojem su jačali hrvatski velikaši. Prodor germanskoga (habsburgovskoga) političkoga elementa na hrvatski prostor bilježi se na području Istre i on će tijekom narednoga razdoblja, historijsko-geografskoga razvoja, preuzeti glavnu političku riječ u Hrvatskoj.

Nova politička jezgra

Osnivanje Ugarsko-Hrvatskoga Kraljevstva, kao nove političke tvorevine u Europi, povezano je sa stvaranjem nove političke jezgre u Hrvatskoj. Prostor Slavonije, pod kojim se u to doba podrazumijevalo područje između Gvozda i Drave (uključujući sjeverozapadnu Bosnu, Srijem i Baranju), postaje glavna političko-teritorijska jezgra hrvatske države. O značaju koji je pridavan tomu području jasno govori i uloga bana ili hercega koji je upravljao tim područjem, a kojega je u pravilu imenovao sam ugarski kralj iz redova svoje obitelji (obično bi na tu funkciju bio imenovan prijestolonasljednik koji se na taj način pripremao za preuzimanje

buduće kraljevske uloge). Uzroke prebacivanja političke jezgre iz područja srednje i sjeverne Dalmacije u kontinentalno područje Panonskoga bazena treba tražiti u političkim i gospodarskim činiteljima. Od političkih je svakako najvažnije povezivanje Hrvatske s Ugarskom, srednjoeuropskom kontinentskom državom pod vladanjem dinastije Arpadovića. Prevelika udaljenost sjeverne i srednje Dalmacije od ugarske političke jezgre, kao i blizina srednjovjekovne Slavonije, podupirali su preseljavanje političkoga središta Hrvatske u Panonski bazen. Kao dodatni argument u prilog tomu, može se uzeti u obzir postojanje jakih hrvatskih velikaša na području južno od Gvozda, koji su, u uvjetima sve izraženije feudalne anarhije na europskom kontinentu, s vremenom mogli prerasti u političku opasnost. Od gospodarskih je činitelja najvažnije jačanje ratarske komponente u gospodarskoj strukturi, što je zabilježeno i u drugim dijelovima Europe, zahvaljujući primjeni raznih inovacija (dvopoljni i tropoljni sustav obrade zemlje) koje su širili crkveni redovi na svojim posjedima (cisterciti, templari). Geografski su tragovi tih političkih promjena vidljivi u osnivanju kraljevskih županija sa središtima u utvrđenim gradovima. Srednjovjekovna se Slavonija dijelila na dvije manje cjeline (Gornju i Donju Slavoniju) koje je povezivalo prijelazno područje Požeške kotline. Prostor *Gornje Slavonije* obuhvaćao je starohrvatsko Slovinje koje je u razvijenom srednjem vijeku u administrativnom pogledu bilo podijeljeno na osam županija, kojima su sjedišta bili Zagreb, Varaždin, Križevci i Virovitica. Ta su četiri središta ujedno bila i glavna žarišta naseljenosti i prometna čvorišta. Ostale su se četiri županije – dubička, vrbaška, sanska i glaška – uglavnom pružale na području peripanonske Bosne te su bile sporednoga značaja. Gornja je Slavonija imala bolje uvjete za razvoj poljoprivrede, a glavne su razvojne zone bile na prigorjima koja su, zahvaljujući postojanju različitih kompleksa tla, pružala najbolje uvjete za razvoj tradicijske seljačke polikulture. Upravo su se na tim područjima, u okviru tadašnjega feudalnoga tipa gospodarstva, razvijala selišta u kojima se koncentriralo seosko stanovništvo. Požeška je kotlina predstavljala dodirnu zonu između Gornje i Donje Slavonije. Baš kao i u Gornjoj Slavoniji, prigorska su područja Požeške gore, Dilja, Papuka i Krndije pružala najbolje uvjete za poljoprivrednu valorizaciju, pa su se stoga glavna naselja razvila upravo na samim prigorjima.

Sama je *Donja Slavonija* bila prostor dodira Slavena i Mađara te je obuhvaćala baranjsku županiju (sa središtem u Pečuhu) i vukovarsku, koja je zauzimala najveći dio Srijema. Nepoznavanje valorizacije velikoga potencijala lesnih zaravni u tom području odredilo je niži razvojni stupanj i prevlast pokretnih stočarskih skupina. Slabija je razvijenost ratarstva bila uzročno-posljedično povezana sa zaostajanjem u razvoju stalnih naselja. Zbog toga su se naselja, nastala u prigorskom pojasu (kao što je sam Pečuh), razvila u glavna središta

okupljanja stanovništva. Drugo je žarište razvoja naselja bila obala Dunava i to zbog prometne uloge.

Razvoj gradova, kao novoga elementa u kulturnom pejzažu Slavonije, pokazatelj je značajnijega razvoja toga dijela Hrvatske. U prigorskim zonama Požeška kotline, Medvednice, Kalnika i Hrvatskoga zagorja počinje značajnija izgradnja burgova, što je pokazatelj jake ekonomske baze i postojanja složene društveno-političke organizacije. Najjači razvoj tijekom razvijenoga srednjega vijeka zabilježio je Zagreb, koji je osim gospodarskih funkcija bio i središte biskupije unutar čijih je granica bilo uključeno Međimurje i slovensko Prekomurje. Zagrebački je burg Gradec sredinom 15. st. dozeo broj od 4000-6000 stanovnika i svojom se veličinom isticao u slavonskom prostoru. Uz burgove, koji su imali ulogu naselja najvišega ranga, značajniji razvoj bilježe i naselja nižega ranga. Riječ je o varošima koje se koncentriraju na prometno važnim mjestima kao što su prijelazi preko rijeka i u podnožjima značajnijih prijevoja: Varaždin, Virovitica, Vukovar, Osijek, Ilok i Modruš. Najmanji su značaj u prostoru imala vlastelinskih naselja (Pakrac, Čazma, Ivanić-Grad) koja tijekom razvijenoga srednjega vijeka također bilježe dinamičan razvoj. Nositelji tih prvih zametaka srednjovjekovne urbanizacije na slavonskom području, pogotovo u slučaju burgova, bili su obrtnici i trgovci koji su se doseljavali iz drugih dijelova Europe, ponajprije s talijanskoga i njemačkoga govornoga područja. Međutim, dominantno autarkična poljoprivreda nije davala značajnije tržišne viškove koji bi bili predmet jačega razvoja trgovine, a samim tim i gradova, te stoga nije pružala mogućnosti jačega razvoja gradova (Rogić, 1990.).

Hrvatska južno od Gvozda

Prostor južno od Gvozda obilježavao je razvoj u skladu s feudalnim partikularizmom koji se temeljio na apsolutnoj gospodarskoj vlasti feudalnih gospodara, izraženoj kroz pravo na ubiranje poreza. Nositelji nove društveno-gospodarske i upravno-administrativne organizacije bili su upravo velikaši koji svoju moć temelje na vojnoj i ekonomskoj dominaciji. U ukupnoj je gospodarskoj strukturi i dalje prevladavala poljoprivreda koju je obilježavalo sve izraženije jačanje agrarne komponente, iako je stočarstvo i dalje bilo dominantno.

Na području Kvarnera dolazi do jačega razvoja u poljoprivredno najvrjednijim područjima flišnih zona, usmjerenih na ratarstvo, te stočarskih krških brdskih zona. Tako će u krčko-vinodolskom području ojačati obitelj Frankopan, dok će se na senjsko-modruškom prostoru razvijati kašteli s pripadajućim selima. Gorski pojas zabilježio je najdinamičniji razvoj u istočnoj Lici (Krbava), tradicijski stočarskom prostoru ljetnih ispaša. Uređenje biskupije u

tom kraju pokazatelj je jačega gospodarskoga razvoja i potrebe za uvođenjem prostorne organizacije višega stupnja. Nositelji feudalnoga ustroja bili su također domaći velikaši Gušići-Kurjakovići. U sjevernoj su Dalmaciji središnju ulogu imala poljoprivredno najrazvijenija područja Ravnih kotara i doline Krke, preko kojih se također održavala veza sa susjednim bosanskim prostorom Završja. Stoga nije neobično što je upravo u tom dijelu Hrvatske došlo do uspona velikaške obitelji Bribiraca (Šubići) koji su tijekom razvijenoga srednjega vijeka privremeno vladali i susjednom Bosnom. U srednjoj je Dalmaciji žarišnu ulogu imao prostor polja od Segeta do Stobreča sa zagorskim zaleđem, u kojem je ključni značaj pripadao Trogiru i Splitu. Osim poljoprivrednoga razvoja, važnost je imalo i održavanje trgovačkih veza s Bosnom, a takva je gospodarska osnova omogućila uspon velikaške obitelji Nelipac (Nelipčići) (Rogić, 1990.).

Primorski dio Hrvatske

Druga se teritorijska cjelina sastojala od dalmatinskih gradova koji tijekom razvijenoga srednjega vijeka doživljavaju uspon i dosežu vrhunac svog razvoja. Politički se pojam Dalmacije, koji je tijekom ranosrednjovjekovnoga razdoblja bio sveden na svega pet obalnih (Kotor, Dubrovnik, Split, Trogir, Zadar) i tri otočne (Osor, Krk, Rab) gradske komune, u razvijenom se srednjem vijeku počinje širiti i na druge obalne gradove: Nin, Biograd, Šibenik, Omiš, Hvar, Korčulu i Ston. Oni su bili čvrsto integrirani s agrarnom okolicom u kojoj je razvijana sredozemna poljoprivreda te su tako postali geografska središta okolnoga agrarnoga prostora. Upravo ona urbana središta uz koja su postojali značajniji kompleksi obradivoga zemljišta, kao što su Split, Trogir i Zadar, raspolagala su boljom razvojnom osnovom. U neposrednoj je okolini primorskih gradova oblikovan najnapredniji kulturni pejzaž obilježen visokim stupnjem agrarne valorizacije usmjerene na uzgoj vinove loze, maslina i žitarica. Pozitivan se utjecaj primorskih komuna, s gledišta razvoja kulturnoga pejzaža, osjećao i na obližnjim otocima koji su bili pod njihovom ingerencijom, a na kojima se, uz sredozemno ratarstvo, razvijalo i stočarstvo kao i gospodarenje šumskim fondom. Tipičan je primjer Splita, kao jedne od najrazvijenijih primorskih komuna, koji je intenzivno utjecao na gospodarski razvoj Šolte, Brača i istočnoga dijela Čiova (Novak, 2005.). Agrarni su viškovi dalmatinskih gradova bili sredstvo lokalne trgovine, razmjene za stočarske proizvode ili izvoza u druge sredozemne gradove (pretežno one na Apeninskom poluotoku). Upravo s gledišta mogućnosti agrarne valorizacije okolnoga područja, Dubrovnik je bio u lošijoj situaciji zbog nepostojanja značajnijega kompleksa plodnoga tla. Stoga se Dubrovnik od samoga osnivanja jače usmjerio na trgovinu te je bio prisiljen na pripajanje okolnih prostora u

kojima se mogla jače razvijati poljoprivreda (Elafiti, Konavle, Pelješac, Mljet, Lastovo). Dalmatinski su gradovi, ponajprije oni koji su bili smješteni na obalnoj fasadi, u gospodarskom pogledu bili usko povezani sa svojim prirodnim zaleđem, tj. s Ugarsko-Hrvatskim Kraljevstvom (?). Preko njihovih se luka odvijao izvoz proizvoda iz zaleđa, među kojima su prevladavale sirovine i poluproizvodi (stočarski i pčelarski proizvodi, krzno, drvo), kao i uvoz robe kojom se trgovalo najviše za potrebe toga istoga širokoga zaleđa (najviše sol, žitarice i razni zanatski proizvodi). Bez obzira na jaku gospodarsku integraciju sa širokim zaleđem na teritoriju Ugarsko-Hrvatskoga Kraljevstva, dalmatinski su gradovi samo u kratkotrajnim razdobljima bili politički integrirani u njegov okvir. Uzroke treba tražiti u autonomnom uređenju gradova koji im je pružao mogućnost samouprave, neometane trgovine i sklapanja trgovačkih sporazuma s drugim autonomnim sredozemnim komunama. Zbog toga je i došlo do političkoga odvajanja pojmova Hrvatske i Dalmacije, iako su same društvene razlike između dalmatinskih i hrvatskih gradova bile sve manje, a dokumenti pokazuju kako su oni u razvijenom srednjem vijeku uglavnom bili kroatizirani. Dalmatinski su gradovi imali golemi značaj za hrvatski prostor zato što su bili nositelji kulturnoga, društvenoga i gospodarskoga razvoja te su imali ulogu žarišta iz kojih su se širili sredozemni europski kulturni utjecaji. Istovremeno je na obližnjim otocima glavnina stanovništva bila koncentrirana u naseljima većinom seoskoga tipa pa se oblikuje agrarno društvo. Sama su naselja uglavnom bila smještena u unutrašnjosti koja je bila zaštićenija od gusarskih pljačkaških pohoda (Raukar, 2007.). Tek će se s učvršćivanjem jake mletačke vlasti jače početi razvijati obalna naselja na otocima. Tijekom razvijenoga srednjega vijeka dalmatinski su gradovi postali predmet sve izraženijega političkoga posezanja Mletačke Republike. Uzroke ne treba tražiti u lokalnoj trgovini u kojoj su posredovali dalmatinski gradovi, a koja se odvijala na relaciji Bosna/Hrvatska – talijanski gradovi, jer je ona bila skromnoga opsega. Najveće je prihode Veneciji donosila međukontinentalna trgovina (ili kako je još nazivana „velika svjetska trgovina“) između orijentalnoga svijeta i Europe. Naime, mletački su trgovački brodovi iz azijskoga Sredozemlja u Europu donosili velike količine skupocjene robe, proizvedene u južnoj i istočnoj Aziji, kao što su razne tkanine (od kojih je posebice na cijeni bila svila), začine, porculan, čaj i dr. (Gresh i dr., 2006.). U tu su trgovinu na velike relacije dalmatinski gradovi bili vrlo skromno uključeni, a jedino je Dubrovnik u značajnijem opsegu sudjelovao u njoj. Uzroke političkomu posezanju Mletačke Republike prema primorskim komunama na istočnoj obali Jadrana treba tražiti u strateškim činiteljima od kojih je najvažniji ključan prometno-geografski položaj na plovnom putu od Venecije prema

jugozapadnoj Aziji. Naime, za pomorsku je trgovinu jadranskih luka s drugim dijelovima Sredozemlja ključan bio sustav kanalske plovidbe. On se temeljio na trima elementima:

1. Vjetrovi i morske struje omogućavali su lakšu plovidbu uz istočnu obalu Jadrana pri ulasku iz Jonskoga u Jadransko more i kretanje prema sjevernomu dijelu Jadrana (u kojem je smještena sama Venecija). Budući da glavna morska struja ulazi iz Jonskoga u Jadransko more i kreće se uz istočnojadransku obalu prema sjeveru, brodovi su se duž nje puno lakše kretali prema Veneciji. S druge strane, glavna se morska struja duž zapadne jadranske obale kreće od sjevera prema jugu, što je brodovima znatno otežavalo kretanje u suprotnom smjeru.
2. Lakša pomorska navigacija duž istočne obale Jadrana bila je omogućena zahvaljujući razvedenosti obale i postojanju velikoga broja otoka i otočića. Stoga je orijentacija duž istočne obale bila puno lakša, a također su postojali i alternativni pomorski putovi, za razliku od zapadne obale.
3. Mogućnosti zaštite u slučaju nevremena bile su znatno veće na istočnoj obali, gdje je postojalo puno zaljeva, uvala i draga, dok je zapadna obala znatno slabije razvedenosti. Za brodove je posebice bila važna mogućnost zaštita od razorne bure koja je bila glavni uzročnik potapanja brodova, stradanja posade i gubitka dragocjenoga tereta.

Na navedenom su sustavu kanalske pomorske plovidbe najveći strateški značaj imale ulazne i ulazne točke. Na jugu su to bili Dubrovnik i Korčula, a na sjeveru Zadar, Osor i Pula. Upravo zbog toga su najveće luke na ulazu u sustav kanalske plovidbe i na izlazu iz njega, uz stratešku, dobile i političku ulogu. Riječ je o Dubrovniku (koji je tijekom mletačke uprave bio političko središte gornje Dalmacije) i Zadru (u kojem je bilo upravno središte donje Dalmacije). Postupno ovladavanje Mletačke Republike dalmatinskim gradovima bilo je popraćeno pogoršavanjem međusobnih političkih odnosa zbog mletačkoga ograničavanja i potpunoga ukidanja autonomije dalmatinskih gradova radi onemogućavanja kreiranja samostalne ekonomske politike. Stoga ne začuđuje otpor koji su dalmatinski gradovi pružali Veneciji, pri čemu su se sve više okretali ugarsko-hrvatskim kraljevima i lokalnim hrvatskim velikašima, pogotovo onima koji su vladali u neposrednom zaleđu primorskih gradova. Upravo su u polustoljetnom razdoblju nakon Zadarskoga mira (1358.), kada su i politički integrirani obalni gradovi i zaleđe, bez ograničavanja gradske autonomije, dalmatinske komune doživjele najviši stupanj svoga razvoja (Novak, 2005.).

Unutrašnji je dio Istre tijekom razvijenoga srednjega vijeka (od 1374.) potpao pod vlast dinastije Habsburg. To je područje uklopljeno u granice Pazinske knežije i u njemu je potican

jači razvoj ratarstva uvođenjem poljoprivrednih inovacija iz srednje Europe. Razdoblja prosperiteta izmjenjivala su se s razdobljima stagnacije i nazadovanja. Naime, međusobni su se sukobi između habsburške i mletačke uprave, kao i između pojedinih komuna, negativno odrazili na naseljenost u unutrašnjem dijelu Istre. Tomu su dodatno pridonijele povremene epidemije kuge, dok su poplavna i zamočvarena područja u porječju Mirne i Raše bila izložena širenju malarije (Rogić, 1975.).

HISTORIJSKOGEOGRAFSKI RAZVOJ SUSJEDNIH ZEMALJA

Tijekom srednjega vijeka pojedini su dijelovi današnjega hrvatskoga teritorija bili kraće ili duže vrijeme uključeni u okvir pojedinih susjednih država. Gospodarsko, političko i vojno jačanje bilo je popraćeno prostornom ekspanzijom susjednih zemalja na hrvatski teritorij, dok su razdoblja kriza bili popraćena suprotnim procesom. Stoga je za razumijevanje teritorijalnoga razvoja Hrvatske bitno razumjeti glavne geopolitičke, strateške i političke odnose između hrvatskih krajeva i susjednih država, koji su određivali i njihov historijsko-geografski razvoj. Od njih svakako treba izdvojiti bosansku i mletačku državu, dok je srednjovjekovna Srbija samo nakratko došla u dodir s Hrvatskom.

Bosanska država

Bosanska je država tijekom srednjega vijeka bila u stalnom dodiru sa susjednim hrvatskim prostorom, a povezanost je s Hrvatskom vidljiva u gospodarskim i političkim vezama. Ona se u ranom srednjem vijeku oblikuje s jezgrom u središnjem dinarskom prostoru, koji tijekom razvijenoga srednjega vijeka postaje geografski okvir političko-teritorijske organizacije. Prvo spominjanje Bosne u 10. st. pod nazivom "zemljica Bosna", koji se nije koristio ni za jednu drugu državnu organizaciju u jugoistočnom dijelu Europe, upućuje na to kako se radilo o prostoru "nižega" političkoga statusa. On se može objasniti dominantnim tipom tadašnjega gospodarstva u kojem je glavnu riječ imala plemenska ratničko-stočarska organizacija utemeljena na transhumantnom stočarstvu, kao što je bio slučaj i kod drugih južnoslavenskih političkih jedinica. Tadašnja je bosanska država obuhvaćala središnji (unutrašnji) dio dinarskoga područja te nije raspolagala s prostorom za zimske ispaše. Zbog toga je ona najvjerojatnije već od samoga osnivanja bila upućena na susjedne zemlje, ponajprije na Hrvatsku, prema čijemu je sredozemnom području bilo usmjereno kretanje bosanskih stočara na zimsku ispašu. Upravo se tim razlozima može protumačiti bosansko priznavanje vrhovništva hrvatskih i ugarsko-hrvatskih kraljeva, što pokazuje svojevrsan vazalni odnos bosanske države. Usto, pojedini su hrvatski velikaši povremeno preuzimali ulogu bosanskih vladara, o čem najbolje govori uspon hrvatskih knezova Šubića-Bribirskih koji su svojedobno upravljali Bosnom (1302. Mladen I. postaje bosanski ban). O vazalnom odnosu Bosne prema Ugarsko-Hrvatskom Kraljevstvu govore i dokumenti vezani za širenje heretičkoga učenja *krstjana (patarena)* okupljenih unutar autonomne *Crkve*

bosanske. Svojim naučavanjem o dualizmu, jednakosti i siromaštvu, Crkva bosanska dolazi u izravan sukob s Vatikanom, zbog čega je iz papinske države u više navrata od ugarsko-hrvatskih kraljeva traženo gušenje toga heretičkoga pokreta (o tome najbolje govori upozorenje pape Inocenta III. iz 1200. ugarsko-hrvatskomu kralju Emeriku kako njegov vazal, bosanski ban Kulin, pruža zaštitu patarenima). Početkom razvijenoga srednjega vijeka jača samostalnost bosanskih vladara, što se u geografskom pogledu pokazivalo u teritorijskoj ekspanziji tijekom razvijenoga srednjega vijeka. Državna je ekspanzija bila zasnovana na povoljnim okolnostima u bosanskom okružju, a ne isključivo na vojnoj, političkoj i gospodarskoj snazi same bosanske države. Teritorijsko je širenje bilo usmjereno prema četirima susjednim područjima u okviru hrvatskih granica:

1. Peripanonski prostor današnje sjeverne i sjeveroistočne Bosna dolazi u okvir srednjovjekovne bosanske države u 13. st., ali je, nakon kraćega prekida, u 14. st. bio ponovno politički integriran u nju.
2. “Donji krajevi” (srednje Posanje i Povrbašje) i Završje pod vlast bosanskih vladara potpadaju u 14. st.
3. Sjeverna i srednja Dalmacija, kao mediteranski prostor najboljih zimskih ispaša, zauzimaju bosanski vladari u 14. st.
4. Zauzimanje Zahumlja („Humska zemlja“) i Travunije pokazuje širenje prema jugoistoku, također u 14. st., u kojem je poseban značaj imao submediteranski pojas.

Za razliku od susjednoga područja Ugarsko-Hrvatskoga Kraljevstva, u razvijenom je srednjem vijeku Bosna i dalje imala vrlo slabo razvijenu ratarsku komponentu u gospodarskoj strukturi. Uzroke treba tražiti kako u prirodnoj sredini koja nije pružala veće uvjete za razvoj ratarstva, tako i u slabijoj difuziji pojedinih crkvenih redova (cisterciti, templari) koji su na svojim posjedima širili nove naprednije načine obrade zemlje. Zbog toga je transhumantno stočarstvo zadržalo glavnu ulogu u bosanskom gospodarstvu, a novopriopjena submediteranska područja zimskih ispaša prepuštaju se na upravljanje hercegu koji je nerijetko imao veliku moć (tipičan je primjer herceg Stjepan Vukčić Kosača). Zbog važnosti toga područja oblikuje se zaseban naziv za teritorij pod upravom hercega (*Hercegovina*). Osim potrebe za dodatnim površinama za ispašu, dominantan je smjer širenja prema hrvatskim područjima na zapadu bio uvjetovan i kontrolom trgovine (uvoza i izvoza) koji je Bosna obavljala preko dalmatinskih lučkih gradova. Upravo ta činjenica pokazuje značaj jadranske obalne fasade za srednjovjekovnu Bosnu. U razvijenom srednjem vijeku stabilizirat će se naseljenost, što je vidljivo u oblikovanju prvih značajnijih naselja u kotlinama i dolinama u unutrašnjem dinarskom području gornjega toka rijeke Bosne do Vrandučke

klisure. Upravo se tu stvaraju prvi gradovi u podnožju feudalnih burgova. Glavni poticaj razvoju gradova bilo je rudarstvo koje je bilo najrazvijenije u podnožju planine Vranice (gdje nastaju Fojnica, Kreševo, Ostružnica, Busovača, Dusina) i srednjem Podrinju (Srebrenica, Sasi, Čagalj). Tijekom razdoblja teritorijske ekspanzije osnivaju se nova gradska središta u dolinama kroz koje su vodila glavne komunikacije: Foča, Goražde (u gornjem Podrinju), Višegrad (srednje Podrinje), Jajce (Vrbaš), Ključ (Sana), Konjic (Neretva). Nakon smrti Tvrtka I. (1391.), najmoćnijega bosanskoga kralja, bosanska država slabi zbog sve izraženije feudalne anarhije, pa vlast nad pojedinim hrvatskim područjima preuzimaju lokalne velikaške obitelji (Rogić, 1990.).

Mletačka Republika

Mletačka Republika tijekom razvijenoga srednjega vijeka postaje jedna od najmoćnijih sredozemnih sila utemeljena na tipičnoj talasokraciji. Stoga će ona upravo u tom razdoblju nastaviti uspješnu ekspanziju prema istočnoj obali Jadrana, koja je bila određena gospodarskim i strateškim motivima. Prvi je cilj bilo uspostavljanje kontrole sustava kanalske plovidbe duž istočnojadranske obale, a njegovo je ostvarivanje trebalo omogućiti ostvarivanje drugoga cilja uspostave trgovačkoga monopola. Treći je motiv imao sporedni značaj, iako se nikako ne smije zanemariti, a bio je usmjeren na eksploataciju lokalnih gospodarskih resursa, zbog koje je mletačka ekspanzija bila usmjerena prema dalmatinskim gradovima. Politika ograničavanja autonomije i kontrole trgovine, koju su mletačke vlasti počele provoditi po zauzimanju dalmatinskih komuna, govori u prilog tomu. Iako su početkom razvijenoga srednjega vijeka dalmatinski gradovi bili slavenizirani, oni su zadržali jake kulturne i trgovačke veze s talijanskim gradovima. Svoj su najveći prosperitet ostvarivali u razdobljima kada su uspješno valorizirali trgovačku ulogu definiranu izlazom prirodnoga zaleđa (u okviru hrvatske i ugarsko-hrvatske države) na jadransku obalnu fasadu. Budući da hrvatski i ugarsko-hrvatski vladari nisu ograničavali njihovu komunalnu samoupravu, važan je element toga prosperiteta bilo zadržavanje autonomije (Raukar, 2007.). Međutim, moć i vlast ugarsko-hrvatskih vladara na jadranskoj obali tijekom razvijenoga srednjega vijeka počela je sve više slabiti. Uzroke treba tražiti u zapostavljanju obalne (jadranske) orijentacije u doba Arpadovića, kojemu je pridonijela geografska udaljenost političke jezgre mađarske države, kao i “kontinentalna politika” mađarske dinastije. Takvu je geopolitičku situaciju uočila Mletačka Republika koja se počela koristiti novim političkim okolnostima te je od 12. st. pojačala političke pritiske na dalmatinske gradove, nastojeći ih na taj način natjerati na priznavanje mletačke vlasti. U ostvarenju svojih ciljeva Venecija ne će prezati od

diplomatskoga rata, pa čak ni od otvorenoga sukoba s Arpadovićima i Anžuvincima. Kupovina “prava” Ladislava Napuljskoga na Dalmaciju 1409. bila je povod za okupaciju i provedbu nadzora nad dalmatinskim komunama te uspješno ostvarivanje navedenih ciljeva. Potpadanjem pod mletačku upravu, dalmatinske komune ulaze u fazu stagnacije što je uvjetovano promjenom njihove političke i gospodarske uloge. Dok su za hrvatsku i ugarsko-hrvatsku krunu oni bili od vitalnoga značaja, za Veneciju su predstavljali potencijalne konkurente i točke strateškoga značaja za plovidbu Jadranskim morem. Potpadanje pod mletačku upravu, uz ograničenja samouprave i trgovine, označilo je i razgraničenje prema zaleđu koje je imalo vitalan značaj za razvoj dalmatinskih gradova (Novak, 2005a.). Teritorijska je ekspanzija Mletačke Republike, uz dalmatinsko područje, u razvijenom srednjem vijeku (od 13.-15. st.) bila usmjerena i prema Istri, osim područja Pazinske knežije u unutrašnjosti (u rukama Habsburgovaca). Mletačko preuzimanje obalnih gradova, ponajprije dalmatinskih, uzrokovat će promjene u njihovoj fizionomiji, što je vidljivo na njihovu arhitektonsko-građevinskom oblikovanju. Političko je izdvajanje gradova od njihova zaleđa dobilo i svoj morfostrukturni izraz u gradnji snažnih fortifikacijskih sustava (Raukar, 2007.).

Srednjovjekovna Srbija

U 13. st., spajanjem Raške i Zete, oblikuje se srpska država. Njezina je ekspanzija u razvijenom srednjem vijeku bila usmjerena prema jugoistoku do obala Egejskoga i Jonskoga mora, ponajprije zahvaljujući slabljenju Bizanta, smještenoga u tom području. Teritorijsko je širenje Srbije prema drugih područjima bilo otežano postojanjem jakih susjeda na zapadu (Bosna), sjeveru (Ugarsko-Hrvatsko Kraljevstvo) i istoku (Bugarska), te je stoga jedino peripanonski prostor Mačve na sjeveru, tijekom druge polovice 14. st., pripojen srpskomu kraljevstvu. Prethodno su Pelješac i Dubrovačko primorje (*Astarea*), u prošlosti pod upravom Zahumlja, a zatim Bosne, početkom 14. st. došli pod suverenitet kralja Srbije (iako su stvarnu vlast imali bosanski banovi). Budući da već 1333. Bosna i Srbija prepuštaju Pelješac, a 1399. i Astoreu susjednoj Dubrovačkoj Republici, vrhovništvo Srbije nad tim područjem bilo je kratko (Rogić, 1990.).

RAZDOBLJE OSMANLIJSKE EKSPANZIJE

Razdoblje kasnoga srednjega vijeka na hrvatskom je prostoru, baš kao i u ostalim dijelovima europskoga kontinenta, obilježeno dezintegracijskim procesima u prostornom i društvenom pogledu. Na području jugoistočne Europe kasni srednji vijek uglavnom se vremenski poklapa s razdobljem ekspanzije osmanlijske države – nove političke, vojne i gospodarske sile koja će se na vrhuncu svoga razvoja pružati na području triju kontinenata.

Kriza feudalizma na europskom tlu

Političko-gospodarske prilike u Ugarsko-Hrvatskom Kraljevstvu, kao i u susjednim zemljama, nisu se znatno razlikovale od onih u ostalim europskim državama. Krajem razvijenoga srednjega vijeka nastaje kulminacija krize političkoga, društvenoga i gospodarskoga sustava. Glavni uzrok treba tražiti u feudalnom partikularizmu, koji se u prostornom pogledu iskazivao u obliku političke rascjepkanosti, a u društvenom pogledu u jačanju feudalne anarhije. Upravo je feudalni partikularizam rezultirao čestim borbama za vlast uslijed kojih su povremeno izbijali i građanski ratovi. Društvenu su krizu dodatno produbljivali vjerski motivirani povremeni progoni židova i raznih „heretičkih“ kongregacija (kao što su patareni u Bosni). Budući da su feudanci monopolizirali sve prihode koji su ostvarivani na njihovim posjedima, feudalni se partikularizam negativno odrazio i na gospodarski sustav. Težeći uvećanju prihoda, feudanci su sve više povećavali namete što je obično dovodilo do pobuna seljaka i sukoba sa stanovnicima gradova. Nositelji otpora feudalnim oligarsima postat će upravo gradovi kojima su trgovačku djelatnost ograničavali brojni nameti, takse i carine. U takvoj je situaciji politički sustav u Hrvatskoj, Bosni i Srbiji doživio raspad svih pokušaja jačanja centralne vlasti i čvršće organizacije teritorija. Ipak, bilo je i suprotnih nastojanja u učvršćivanju centralne vlasti, do kojih je došlo unutar dviju država koje su se pružale na hrvatskom teritoriju. Prva je Mletačka Republika, u koju je bio integriran najveći dio današnjega dalmatinskoga primorja s otocima, Istre te svi kvarnerski otoci. Razvoj tih dijelova Hrvatske obilježen je slamanjem komunalne samouprave, izraženom centralizacijom i uvođenjem čvrstoga hijerarhijskoga ustroja. Druga je Dubrovačka Republika koja nastavlja svoj razvoj zahvaljujući trgovini sa zaleđem, kao i s pojedinim sredozemnim lukama. Potkraj 14. st. bit će završeno oblikovanje kontinuiranoga teritorija pripajanjem današnjega Dubrovačkog primorja (*Astarea*), čime je Pelješac kopneno povezan sa središnjim dijelom Republike. Do sredine 15. st., nakon pripajanja Konavala i prepuštanja otoka Korčule

Mletačkoj Republici (čime je podijeljen nadzor između Dubrovnika i Venecije nad ulazom u sustav kanalske plovidbe), završava razdoblje teritorijskoga širenja te na geografski zaokruženom prostoru dubrovačka vlast nastoji učvršćivati svoju upravu (Rogić, 1990.).

Ekspanzija Osmanlijskoga Carstva na europskom kontinentu

Na prostor zemalja koje su graničile s Ugarsko-Hrvatskim Kraljevstvom, tijekom kriznoga razdoblja razvijenoga srednjega vijeka, širi se nova velika sila – Osmanlijsko Carstvo. Iako se uspon osmanlijske države može promatrati i s gledišta slabosti europskih zemalja da joj se suprotstave organizacijom učinkovite obrane, ipak je činjenica kako je ona bila nadmoćna u odnosu prema susjednim europskim državama. Ta se nadmoć ogledala u više segmenata:

1. U političkom je pogledu Osmanlijsko Carstvo imalo jaku centralnu vlast s jasnim i čvrstim hijerarhijskim ustrojem. Čelno je mjesto u državi pripadalo *sultanu* koji je u vođenju državnih poslova imao pomoć vijeća na čelu kojega je bio *veliki vezir*. Carstvo je bilo podijeljeno na *ejalete* (*begler-begluk*, *pašaluk*), a na čelu svakoga od njih bio je *paša* (*beglerbeg*) koji je bio podređen izravno sultanu i njegovu vijeću. Ejaleti su se nadalje dijelili na sandžake pod upravom begova (*sandžak-begovi*).
2. Gospodarska se superiornost Osmanlijskoga Carstva ogledala u obvezi plaćanja jedinstvenoga poreza koji je propisivala državna vlast. Time je bila onemogućena samovolja velikaša u povećavanju nameta i uvođenju novih, pa je stoga podložni seljački sloj bio znatno više motiviran za rad nego što je to bio slučaj u europskim državama. Glavni je izvor prihoda bila poljoprivreda, organizirana na principu *timara* (po uzoru na bizantski sustav *pronija*), feudalnoga posjeda u vlasništvu države koji se davao na upravljanje velikašima (*timar sahibije*). Oni nisu imali pravo na posjed i nisu ga mogli otuđiti od države te su na njemu samo ubirali rentu, a u zamjenu za dobivanje timara obvezali bi se na obavljanje propisane vojne službe.
3. Religijska se nadmoć Osmanlijskog Carstva ogledala u politici vjerske tolerancije, koja još uvijek nije bila poznata u najvećem dijelu Europe. Svim je podložnicima država jamčila zadržavanje i ispovijedanje svoje vjere, a najveće su kongregacije bile podijeljene na sustav *mileta* (od kojih je najveće povlastice imao pravoslavni milet). Državna vlast nije provodila praksu prisilnoga islamiziranja, iako su muslimani imali povlaštenu položaj, a napredovanje u državnoj službi bilo je neodvojivo od prelaska na islam. Za razliku od srednjovjekovne Europe, židovi su bili pošteđeni progona, a često su bili u službi državnih ili lokalnih vladara.

4. Vojna se snaga Osmanlijskoga Carstva temeljila na vrlo brznoj i pokretnoj vojsci čiju su srž tvorili *janjičari*, profesionalni vojnici organizirani u elitne udarne odrede. Vojna se hijerarhija održavala podjelom zapovjednika po činovima. Sama je teritorijska ekspanzija Osmanlijskoga Carstva bila zasnovana na primjeni sustava *akina* (hrv. krajina), načina ratovanja koji je bio poznat otprije, a koji su Osmanlije dodatno usavršili. Njegova je bit u koncentraciji ratničkih odreda (*akindžija*) u rubnom graničnom dijelu državnoga teritorija, odakle su polazili u stalne pljačkaške upade na teritorij susjedne države. Provedbom strategije pljačkanja, paljenja i uništavanja, Osmanlije su neprestano iscrpljivali stanovništvo u graničnom području susjedne zemlje, koje bi nakon određenoga vremena, zbog nemogućnosti nadređenoga im feudalca da ih zaštiti, napuštalo područje u kojem je živjelo i iseljavalo se u sigurnije dijelove države. Nakon uspješnoga iscrpljivanja ljudskih potencijala i gospodarskih resursa, taj bi populacijski ispražnjen prostor bio pripojen Osmanlijskomu Carstvu, koje je na njega naseljavalo *akindžije* te ustrojavalo nova *akina*. Istovremeno su se dotadašnja *akina* naseljavala ratarskim stanovništvom i uklapala u državnu organizaciju.
5. U društvenom je pogledu Osmanlijsko Carstvo također bilo superiorno u odnosu na europske zemlje jer je bila riječ o društvu uređenom na propisima koji nisu dopuštali samovolju pojedinaca. Zbog toga je osmanlijska uprava imala pozitivan utjecaj na sve narode, bez obzira na (ne)prihvatanje islama. U područjima koja su uklapana u osmanlijsku državu obično je dolazilo do poboljšanja položaja seljaka, najbrojnijega društvenoga sloja, stoga su oni u načelu bez otpora prihvaćali osmanlijsku vlast. Pripadnici nižega plemstva i stočarskih skupina (Vlasi) uklapani su u ratničku organizaciju, a ratna je pljačkaška privreda (važan i legalan izvor prihoda u srednjem vijeku) dobila novi zamah. Zbog svega se toga krajem 14. st. u jugoistočnoj Europi oblikuju vazalne političke jedinice koje se uključuju u osmanlijsku vojno-političku organizaciju.

Uza sve spomenute elemente osmanlijska je vlast vodila mudru politiku koja se ogledala u sklapanju saveza s pojedinim kršćanskim vladarima ili s proosmanlijskim političkim strujama unutar kršćanskih država u jugoistočnoj Europi. Na taj je način zadavala smrtni udarac tim državama koje su već bile nagrižene procesom političke dezintegracije uslijed sve izraženije feudalne anarhije. Zbog svega navedenoga, seljaštvo, najširi društveni sloj u tim državama, koji je tvorio više od 9/10 stanovništva, obično se nije pridruživalo svojim feudalnim gospodarima u otporu osmanlijskoj ekspanziji (Inalcik, 2002.).

Zbog svih navedenih elemenata nadmoći u odnosu na susjedne europske države, Osmanlije su stalno širile svoju državnu organizaciju, a u tome ih nisu omeli ni povremeni vojni porazi na bojnopolju (kao što je onaj pod Beogradom 1456.). Geografska je ekspanzija bila usmjerena prema prostorima podunavlja na sjeveru i bosanske države na sjeverozapadu. Novoosvojene teritorije Osmanlije uklapaju u svoju administrativno-političku organizaciju, uvodeći podjelu na ejalette i sandžake. Za njih je bila tipična teritorijska izduženost u pravcu sjeverozapad-jugoistok, u skladu s dominantnim širenjem, „otkidanjem“ teritorija susjednih država i njihova pripajanja Osmanlijskomu Carstvu. Usto, takav je oblik bio u skladu i s karavanskim putovima koji su povezivali najveća gradska naselja.

Hrvatski prostori pod osmanlijskom upravom

Najveći je dio hrvatskih područja pod osmanlijskom upravom bio uključen u Bosanski ejalet koji je obuhvaćao cijelu današnju Bosnu i Hercegovinu. Političko je sjedište Bosanskoga ejaleta u Sarajevu, uz privremena sjedišta u Banjoj Luci i Travniku, poticalo afirmaciju bosanskoga prostora. Najveću je važnost za uređenje prostora imala podjela ejaleta na sandžake, osnovne i najčvršće ustrojene administrativno-političke jedinice. Pojedini su se sandžaci Bosanskoga ejaleta pružali i na današnjem hrvatskom teritoriju. Tako je tadašnji sandžak Hercegovina (sa sjedištem u Mostaru) obuhvaćao najveći dio današnje srednje Dalmacije (osim otoka) s težištem naseljenosti u zagorskom području (Imotska krajina). Kliški je sandžak imao formalno sjedište u Klisu, dok je upravitelj sandžaka zapravo boravio dublje u unutrašnjosti, u sigurnijem Livnu, a pružao se od granice s hercegovačkim sandžakom do rijeke Krke (s tim što su otoci, kao i najveći dio obale bili u okviru Mletačke Republike). Bosanski sandžak (sa sjedištem u Sarajevu) obuhvaćao je rubne dijelove Korduna i Banije. Ličko-krčki sandžak obuhvaćao je prostor današnje Dalmacije sjeverno od Krke (osim obale i otoka) te Liku, a ulogu političkoga sjedišta imao je Knin, te povremeno Udbina. Bihaćki je sandžak (nakon prvotnih pokušaja ustrojavanja Petrinje i Siska kao sjedišta, glavni centar postaje Bihać) uključivao manje rubne dijelove Korduna i Banije, dok je pakrački (prvo središte Pakrac, a zatim Cernik) okupljao dio zapadne Slavonije, Moslavine i glavninu Banije. Iako su pojedini od navedenih sandžaka imali sjedište na hrvatskom prostoru, većina je hrvatskih krajeva imala perifernu ulogu unutar bosanskohercegovačkih sandžaka. Zajedničko im je obilježje bilo u tome što hrvatski prostori pod osmanlijskom upravom nisu dosegli stupanj razvoja kao područje susjedne Bosne i Hercegovine. Uzroke treba tražiti u brojnim problemima s kojima se osmanlijska vlast susretala u integraciji i organizaciji rubnih sandžaka i to zbog čestih uskočkih upada. Nakon ustrojavanja austrijske i mletačke vojne

krajine te su napade nastavili krajišnici koji su onemogućavali jaču integraciju sandžaka kao u Bosni. Čak su i politička središta pojedinih sandžaka morala biti preseljena zbog toga, kao što je vidljivo u slučaju kliškoga, pakračkoga i bihaćkoga sandžaka. Na prijelazu iz 16. u 17. st., s daljnjim širenjem Osmanlijskoga Carstva na prostor susjedne Ugarske, ustrojena su još dva ejaleta kojima su priključeni dijelovi današnjega hrvatskoga teritorija. Tako je Kanjiškom ejaletu pripojen požeški sandžak koji je obuhvaćao podravski dio zapadne Slavonije, te njezine središnje i istočne dijelove. Budimskom je ejaletu pripala Baranja unutar mohaćkoga sandžaka, sa sjedištem u Pečuhu, te srijemski sandžak (sjedište u Iloku). Na području navedenih sandžaka osmanlijska je vlast organizirala mrežu gradova u skladu s novim sustavom upravne i prostorne organizacije.

Oblikovanje novoga kulturnoga pejzaža

Neprestani upadi akindžija na hrvatski teritorij tijekom razdoblja osmanlijske ekspanzije imali su devastirajući učinak na kulturni pejzaž koji je do tada oblikovan u pojedinim dijelovima Hrvatske. Uslijed iseljavanja stanovništva iz rubnih područja, koja su bila najugroženija osmanlijskom strategijom pograničnoga ratovanja, nestaju elementi srednjovjekovne društvene i gospodarske strukture. Taj je proces bio vidljiv u zapuštanju i propadanje poljoprivrede, nestanak vlastelinskih posjeda i zamiranje trgovine. U kulturnom pejzažu pograničnih područja, što je posebice dobro dokumentirano na primjeru Like i Dalmatinske zagore, dolazi do prevlasti zapuštenoga poljoprivrednoga zemljišta na kojem su se ponovo počele razvijati šume i grmolika vegetacija (Šarić, 2003.).

Prelaskom opustošenih pograničnih područja u osmanlijske ruke, nova vlast u njima ustrojava ratničku organizaciju koja je zahtijevala veliku pokretljivost i fleksibilnost. Upravo zbog toga je u te prostore kolonizirano ratničko stanovništvo koje se pretežno bavilo ekstenzivnim stočarstvom transhumantnoga tipa. Naime, stočarstvo je bilo znatno manje ugroženo nesigurnim životom u pograničnim područjima i to zato što je stočni fond, prilikom ratnih operacija, u slučaju potrebe bilo moguće vrlo brzo i lako skloniti dalje od granice. Budući da je transhumantni tip stočarstva obilježavala izrazita potreba za velikim pašnjačkim površinama, u pograničnim se područjima oblikuje disperzna naseljenost koja nije pogodovala razvoju većih naselja. Najveći je dio stanovništva bio koncentriran u teško dostupnim, malim i brojnim seoskim naseljima i zaseocima patronimičkoga tipa. Njihova je nepravilna morfostruktura rezultat neplanskoga razvoja, a lokaciju je određivala blizina pašnjačkih površina (Slukan Altić, 2003.). Daljnje je učvršćivanje osmanlijske vlasti na novoosvojenim pograničnim područjima bilo praćeno planskom kolonizacijom muslimanskoga, a dijelom i

kršćanskoga stanovništva tijekom 16. st. te novom administrativno-teritorijskom podjelom. Navedena je podjela bila usko povezana s promjenama u kulturnom pejzažu koje su bile potaknute zahvaljujući primjeni brojnih inovacija. Ukinuće feudalnih zlouporaba, organizacijom sustava timara, omogućilo je snažni razvoj poljoprivrede s izrazitim naglaskom na ratarskoj komponenti. Intenzivan je razvoj ratarstva bio potaknut širenjem obradivih površina, gradnjom sustava za navodnjavanje, primjenom suvremenoga oruđa te posebno introdukcijom novih poljoprivrednih kultura – riže, kukuruza, duhana, pamuka, duda (zbog uzgoja dudova svilca i proizvodnje svile), bagrema (od kojega se dobivao iznimno kvalitetan med) i kestena (Hütteroth, 2006.). Osmanlijska je vlast strogo vodila računa o načinu iskorištavanja zemljišta: najvrjedniji su kompleksi obradivoga tla ostavljani za razvoj ratarstva, a brdska su područja bila određena za stočarsku djelatnost. Iako je ratarstvo doživjelo značajan napredak, stočarstvo se i nadalje temeljilo na transhumantnim kretanjima, a njime se obično bavilo vlaško stanovništvo. Urbani je razvoj doživio iznimno visoki stupanj razvoja u okviru organizacije nove mreže naselja. Rušenje ili zapuštanje feudalnih burgova podignutih tijekom ranoga ili razvijenoga srednjega vijeka, uslijed propasti staroga društvenoga sustava, pokazuje prekid njihova razvojnoga kontinuiteta. Oni su obično bili podizani na teško pristupačnim povišenim terenima koje je bilo lako braniti. Budući da je osmanlijska država svojom snagom mogla osigurati miran razvoj naselja, a čvrsta je društvena hijerarhija jamčila sigurnost, nova se naselja razvijaju u skladu s novim društvenim prilikama. Sigurnost državnoga teritorija u zaleđu akina omogućuje miran politički, gospodarski i društveni razvoj i zbog toga gradovi nisu imali fortifikacijske sustave. Postanak novih gradskih središta bio je povezan s brojnim inovacijama u uređenju trgovačkih karavanskih putova na kojima su otvarana odmorišta i prenoćišta (*karavansaraji* i *hanovi*). Ubrzni razvoj obrta i koncentracija trgovine potaknula je njihovo prerastanje u gradove, a koncentraciju stanovništva u urbanim je središtima poticao i sam islam (Vresk, 2002.) koji se ubrzano širio među sitnim plemstvom, kao i u ruralnim krajevima. Vodeću su ulogu u urbanoj mreži preuzeli gradovi orijentalnoga tipa koji su se isticali svojom veličinom u odnosu prema onima u kršćanskoj Europi, a na hrvatskom su prostoru najviši stupanj razvoja dosegli Osijek i Požega (Holjevac, Močanin, 2007.). Urbana je mreža bila hijerarhijski raščlanjena te su gradovi imali različiti status (*šehiri*, *kasabe*, *palanke*), ovisno o svojoj ulozi u prostornoj organizaciji. Zanimljivo je što unutar samih gradova nije došlo do integracije građana u jedinstvenu klasu i to zbog segregacije na etničkom i vjerskom načelu, koja je primijenjena pod bizantskim utjecajem. Zbog te segregacije pojedine su etničke i vjerske skupine bile koncentrirane u zasebnim četvrtima (*mahalama*). Sva su gradska središta bila smještena u

unutrašnjosti, ponajprije zato što je glavnina obalne fasade bila u rukama Mlečana ili u okviru Dubrovačke Republike. Dijelovi današnje Hrvatske koji su tijekom osmanlijske uprave bili smješteni dalje od graničnih sandžaka, kao što su središnja i istočna Slavonija, zapadni Srijem i Baranja, tijekom osmanlijskoga razdoblja doživjeli su iznimno visok stupanj razvoja uslijed oblikovanja agrarnoga pejzaža na visokom stupnju valorizacije, u kojem su ključnu ulogu imala velika urbana središta orijentalnoga tipa (Rogić, 1976.). Zbog trgovačkih motiva osmanlijska je vlast imala pažljiv odnos prema dalmatinskim gradovima, čak i tijekom razdoblja otvorenoga neprijateljstva i ratnih operacija (Raukar, 2007.). Pri tom je dano prvenstvo Dubrovniku kao glavnoj trgovačkoj luci za osmanlijske proizvode, u velikoj mjeri i zbog stavljanja Dubrovačke Republike pod osmanlijsku zaštitu, dok su mletačke luke Split, Šibenik i Zadar također imale važnu ulogu (Holjevac, Moaćanin, 2007.). Glavnu je ulogu od lučkih gradova pod mletačkom upravom imao Split, koji je, zahvaljujući vezama sa zaleđem pod osmanlijskom upravom, postao važno središte za trgovinu s Osmanlijama na teritoriju Mletačke Dalmacije (Novak, 2005a). Iako se opseg trgovine primorskih gradova znatno povećao, u usporedbi s razdobljem razvijenoga srednjega vijeka, njezina je struktura ostala gotovo u potpunosti nepromijenjena. S druge strane, rubna su područja osmanlijskoga imperija, unutar teritorija graničnih sandžaka, bila poprište stalnih oružanih sukoba između mletačke i habsburške vojske s jedne te osmanlijskih akindžija s druge strane. Zbog toga se u tim krajevima nije oblikovao napredniji oblik kulturnoga pejzaža, a zbog stalnih su oružanih sukoba ta područja sustavno razarana. Kao tipski se primjer može navesti prostor Ravnih kotara koji se, uslijed naglašene nesigurnosti uzrokovane stalnim oružanim okršajima i pljačkaškim prodorima, populacijski prazni zbog migracija lokalnoga stanovništva prema sigurnijim sjevernodalmatinskim otocima. Posljedica toga je oblikovanje razvijenoga kulturnoga pejzaža tipičnoga za sredozemna područja na sjevernodalmatinskim otocima, u uvjetima velike gustoće naseljenosti i izrazito nepovoljne prirodne sredine za razvoj ratarstva. S druge strane, prostor Ravnih kotara, koji ima znatno bolje prirodne uvjete za agrarnu valorizaciju, postaje područje pretežno stočarskoga gospodarstva nižega razvojnoga stupnja i „zaostalijska“ kulturnoga pejzaža. Suprotne su tendencije u oblikovanju kulturnoga pejzaža uočene u rubnim dijelovima Hrvatske u kojima se oblikuje kulturni pejzaž na visokom stupnju razvoja, a ona postaju jezgre uređenja najnaprednijega kulturnoga pejzaža. Tipičan su primjer, uz već spomenute krajeve središnje i istočne Slavonije, zapadnoga Srijema i Baranje pod osmanlijskom upravom, područja Istre i kvarnersko-dalmatinskih otoka pod mletačkom vlašću, kao i teritorij Dubrovačke Republike (Rogić, 1976.).

Demografske promjene

Osmanlijsko je razdoblje povezano i sa znatnim demografskim promjenama uvjetovanim dinamičnim migracijama. Zbog stalne ekspanzije Osmanlijskoga Carstva prema sjeveru i sjeverozapadu migracijski su pokreti bili sukcesivni. Pritom je bitno istaknuti kako su migracije neslavenskoga stanovništva iz Male Azije (Juruci, Koniari) na prostor Hrvatske i susjednih država bile zanemarive, a oni su se obično tijekom vremena asimilirali među slavenskim masama. Sa širenjem osmanlijske vlasti počelo je i doseljavanje Roma, također s prostora Male Azije, etničkoga skupine koja se u Hrvatskoj i susjednim zemljama održala do danas. Glavni je smjer migracija tijekom osmanlijskoga razdoblja bio određen kretanjima od jugoistoka prema sjeveru i sjeverozapadu, pri čemu je posebno važno razlikovati iseljavanje od doseljavanja. Naime, iseljavanjem je pretežno bio zahvaćen ratarski populacijski element uslijed kontinuiranih upada akindžija tijekom osmanlijske ekspanzije. Upravo zbog toga se velike skupine starosjediteljskoga hrvatskoga stanovništva iselio u sigurnija područja Gradišća (Burgenlada), Molisea, Hrvatskoga zagorja, Međimurja, Istre i Slovenije (Bela krajina). S druge strane, na populacijski se ispražnjena novoosvojena područja, pod vodstvom osmanlijskih vlasti doseljava stočarski ratnički element (Vlasi, Srbi, Hrvati, Crnogorci, Albanci). Uslijed takvih migracijskih struja došlo je do ekspanzije štokavske ijekavice, kojoj je nositelj bio upravo stočarski ratnički element iz Zahumlja (Hercegovina) i Zete na cijeli dinarski prostor, odakle se dalje širi na mediteransko, peripanonsko i panonsko područje. Njezino je širenje popraćeno redukcijom čakavske ikavice na uski diskontinuiran primorski pojas (s jezgrom u sjevernom primorju), dok je kajkavska ekavica potisnuta na zapadni rub peripanonskog područja (Rogić, 1990.).

Tijekom razdoblja osmanlijske ekspanzije na povijesnoj pozornici sve važniju ulogu dobiva jedan etnički element koji je do tada uglavnom imao rubnu ulogu. Riječ je o Vlasima koji se u povijesnim izvorima po prvi put spominju tijekom 10. st. i to u djelima bizantskih autora koji prave jasnu distinkciju između vlaščkoga i slavenskoga etnikuma (Mirdita, 2004.). Prvi spomen na njih u hrvatskim krajevima nalazimo u 14. i 15. st. pod različitim imenima (Vlasi, Morlaci, Čiči i dr.). Na pitanje vlaške etnogeneze do današnjega dana nije dan odgovarajući odgovor, a jedan od problema predstavlja i činjenica što se pojam Vlaha često poistovjećivao sa stočarskim stanovništvom koje je tijekom razvijenoga srednjega vijeka nastavilo dominantno transhumantni tip stočarstva, a uglavnom je naseljavalo brdsko-planinske krajeve Like i današnje Dalmatinske zagore. Nedosljednost srednjovjekovnih izvora u shvaćanja pojma Vlaha, koji se istovremeno koristio i u etničkom i u socijalno-ekonomskom smislu,

predstavlja dodatnu poteškoću. Naime, pod nazivom Vlasi slavenski su narodi u jugoistočnoj Europi uglavnom označavali različite populacijske skupine autohtonoga ilirsko-romanskoga stanovništva koje je već živjelo na području Dinarida u trenutku dolaska Slavena. Do početka razdoblja osmanlijske ekspanzije Vlasi su se djelomično ili potpuno slavenizirali, a ovisno o državnoj organizaciji u kojoj su živjeli, prihvatili su katoličanstvo (Hrvatska, Bosna) ili pravoslavlje (Srbija, Makedonija, Zeta), dok se jedan dio islamizirao tijekom perioda osmanlijske uprave (Goldstein, 2008.). Vlasi su se već pod bizantskom upravom, osim u etničkom, jezičnom, socijalnom i ekonomskom pogledu, razlikovali od drugih naroda i po političkom statusu. Upravo je njihov povlašteni politički status na južnoslavenskom prostoru pod osmanlijskom upravom bio jedan od glavnih elemenata po kojem su se razlikovali od drugih naroda. Pod osmanlijskom su upravom Vlasi imali privilegije u pogledu političke autonomije, nižih poreza i zadržavanja tradicionalne društvene organizacije, u zamjenu za sudjelovanje u obrani teritorija i vojnim akcijama te čuvanju prometnica (Mirdita, 2004.). Tako je osmanlijska vlast osiguravala lojalnost vlašškoga stanovništva. Većina je područja naseljenih Vlasima bila uklopljena u zemlje pod carskom ingerencijom, koju su predstavljali upravitelji sandžaka. Time su Vlasi imali autonomiju u odnosu prema lokalnim velikašima i timarskim sahibijama. Vlaški su poglavari imali društveni status u rangu osmanlijske vojničke klase pa su im zato dodjeljivani timari na upravljanje (Buzov, 2003.).

NOVOVJEKOVNO RAZDOBLJE POTISKIVANJA OSMANLIJSKE

VLASTI

Prijelaz iz razvijenoga u novi vijek obilježen je usporavanjem teritorijske ekspanzije Osmanlijskoga Carstva. Usporavanje prostornoga širenja osmanlijske države bilo je vidljivo već tijekom prve polovine 16. st., a prijelomnu je točku doseglo početkom 17. st. sa završetkom Petnaestogodišnjega rata (1606.). Iako je prema odredbama mirovnoga sporazuma, sklopljenoga po završetku rata, područje osmanlijskoga imperija prošireno na sjeverozapadnu Bosnu, istočni Kordun i južnu Baniju, bila je riječ o vrlo skromnim teritorijskim dobitcima. S druge strane, prema odredbama istoga mirovnoga sporazuma, Osmanlije su prepustili Moslavinu Hrvatskoj u sklopu habsburške države. Te su činjenice govorele o posustajanju osmanlijske osvajačke snage. Usporavanje teritorijske ekspanzije navještava unutarnju degeneraciju društvenoga i političkoga sustava u Osmanlijskom Carstvu kao i napretka kršćanskih zemalja u svim segmentima života.

Unutarnja degeneracija osmanlijske države

Unutarnja je degeneracija Osmanlijskoga Carstva posljedica više međusobno povezanih i neodvojivih činitelja. Na prvom mjestu treba istaknuti kako je neprestano ratovanje na području jugozapadne Azije (Perzija), istočne Europe (Rusija) te jugoistočne Europe (Habsburška Monarhija, Mletačka Republika) financijski i gospodarski iscrpilo osmanlijsku državu. Usporavanjem i zaustavljanjem teritorijske ekspanzije, u krizu dolazi pljačkaška ratnička ekonomija. Smanjivanje prihoda od ratnih pljačkaških pohoda dovelo je u krizu trgovinu i ujedno je otvorilo pitanje potrebe za jačim razvojem drugih grana gospodarstva, na koje osmanlijske vlasti nisu mogle pronaći odgovor. Upravo zbog problema manjka prihoda tijekom 16. st., timarski sustav pada u krizu uslijed brojnih prisvajanja i nezakonitih privatizacija državnoga zemljišta i prava na ubiranje prihoda. Taj je proces vidljiv u naglom porastu broja posjednika koji nastoje povećati bogatstvo i moć na osnovi povećanja prihoda od zemljišnih posjeda, što je na kraju rezultiralo povećanjem pritiska na seosko stanovništvo. Time je državno poljoprivredno zemljište pretvarano u privatni posjed, *čiftluk* (*čitluk*), na kojem su seljaci bili dužni ispunjavati obveze prema vlasniku (*čitluk-sahibiji*). Proces čiftlučenja rezultirao je oblikovanjem nove zemljoposjedničke klase koja je živjela u gradovima te je težila maksimalnoj parazitskoj akumulaciji prihoda čime je taj društveni sloj monopolizirao sve prihode i uveo izrazitu eksploataciju podložnih seljaka. Izlaz iz takve

situacije dio seoskoga ratarskoga stanovništva tražio je u islamizaciji s ciljem da zadrži povoljniji socijalno-pravni status. Zbog potrebe za jačim razvojem ratarstva i širenjem ratarskih površina započelo je smanjivanje površina pod pašnjacima, pa su stoga počele jače (uglavnom prisilne) migracije vlašškoga stočarskoga stanovništva prema graničnim područjima (*serhati*). S tim je usko povezano ograničavanje povlastica stočarskom vlaškom stanovništvu, što je bilo uzrok njihova sve izraženijega nezadovoljstva. Društvenu je krizu produbilo i slabljenje vjerske tolerancije i to zbog stalnoga ratovanja s kršćanskim (ponajprije katoličkim) zemljama. Statusna, etnička i vjerska segregacija u gradovima nije dopustila razvoj građanske klase koja je trebala biti nositelj gospodarskoga napretka i društvenih reformi kao na Zapadu. Jačanje vjerskoga fanatizma u visokim vjerskim krugovima, koje postaje sve izraženije od prve polovine 16. st., znatno je otežavalo, pa čak i posve onemogućavalo, primjenu znanstvenih spoznaja i inovacija koje su dolazile iz kršćanske Europe (Inalcik, 2002.). Uslijed lokalnih sukoba između feudalaca, koji su rezultirali pljačkama seoskoga stanovništva, došlo je i do populacijskog praznjenja pojedinih područja, te samim tim i smanjenja broja domaćinstava koja su plaćala porez (harač) (Slukan Altić, 2006.). Zbog svega navedenoga, u 17. st. osmanlijski društveni, gospodarski i politički sustav našao se u dubokoj krizi.

Unutarnja je degeneracija osmanlijskoga imperija bila popraćena istodobnim napretkom kršćanske Europe u svim segmentima. Pritom se mogu izdvojiti ovi najvažniji:

1. Nagli je trgovački razvoj europskih zemalja bio posljedica otkrića novih trgovačkih pomorskih putova, pa nije više bila potrebna posrednička uloga Osmanlijskoga Carstva u trgovini s južnom, jugoistočnom i istočnom Azijom. Trgovina s novootkrivenim dijelovima svijeta također je omogućila akumulaciju velikoga bogatstva u atlantskim europskim državama.
2. Razvojem gradova u kršćanskoj je Europi oblikovano građanstvo kao nova društvena klasa koja je bila nositelj brojnih gospodarskih inovacija u proizvodnji (manufakture) i financijskom poslovanju (banke, burze).
3. Introdokcija novih poljoprivrednih kultura iz Novoga svijeta, od kojih su najveći komercijalni značaj imali krumpir, kukuruz i duhan, potaknula je novu poljoprivrednu revoluciju. Ona je, uz poboljšanje prehrane europskoga stanovništva, dovela do stvaranja tržišnih viškova te jačanja trgovine poljoprivrednim proizvodima.
4. Političke su promjene bile izražene u slamanju feudalne anarhije i stvaranju velikih čvrsto ustrojenih država. Razvoj apsolutizma i parlamentarizma, kao suprotnih

tendencija u političkom životu, bili su popraćeni sve kompleksnijim zakonodavnim sustavom koji je građanima pojedinih država jamčio zaštitu od samovolje pojedinaca.

5. Glavni su pečat dinamičnomu kulturnomu razvoju dali uvođenje vjerske tolerancije i postupna liberalizacija društva, ponajprije u državama zapadne, sjeverne i srednje Europe.

Ustrojavanje Vojne krajine

Stvaranje Vojne krajine važan je historijsko-geografski fenomen koji se odvijao na hrvatskom teritoriju, baš kao i na području drugim zemalja pod habsburškom krunom koje su graničile s Osmanlijskim Carstvom. Naime, tijekom 1540-ih godina učvrstila se crta razdvajanja između osmanlijske države s jedne strane, te habsburškoga imperija i Mletačke Republike s druge. Iako je habsburška "velika europska politika" u drugi plan stavila težnje hrvatskoga plemstva za potiskivanjem Osmanlija iz hrvatskih zemalja, činjenica je kako je organizacijom Vojne krajine ustrojena djelotvorna obrana teško osvojivoga teritorija. Pritom je habsburška vlast vodila računa o zaustavljanju primarnoga prodora osmanlijske vojske kroz Panonsku nizinu prema Beču. Budući da je unutarinja kriza Osmanlijskoga Carstva bila popraćena ukidanjem autonomije i povlastica akindžijama te brojnim privatizacijskim zlouporabama upravitelja graničnih područja u kojima su oni živjeli, među lokalnim je stočarsko-vlaškim katoličkim i pravoslavnim stanovništvom (koje je tvorilo glavninu akindžija) bilo izraženo sve veće nezadovoljstvo. Tomu je dodatno pridonijelo zaustavljanje teritorijske ekspanzije osmanlijske države i pljačkaških pohoda koji su bili važan izvor prihoda, kao i sve izraženija prenamjena stočarskih površina u ratarske svrhe kojom su ograničeni resursi za stočarsku djelatnost na kojoj je vlaško stanovništvo zasnivalo svoju egzistenciju. Stoga krajem 16. st. i tijekom 17. st., pod okriljem mletačke i habsburške vlasti, počinje sve češće doseljavanje akindžija-Vlaha u granična područja Mletačke Republike, Hrvatske, Slavonije i Mađarske i to na teritorij habsburške i mletačke Vojne krajine. O naseljavanju vlaškoga stanovništva u rubne granične dijelove Hrvatske govore i kartografski izvori s kraja 17. i početka 18. st., na kojima se često navode toponimi koji imaju korijen od riječi Vlah (kao što je Valachis) ili Morlak (npr. Morlacha, Murlacha, Morlacchia, Morlaccia, Morlakia ili Morlaquie), (Fürst-Bjeliš, Zupanc, 2007a.). Ustrojavanje mletačke i austrijske vojnokrajiške organizacije bilo je preduvjet za prelazak u napad i stalni vojni pritisak na pogranična područja Osmanlijskoga Carstva. Na taj su način zapravo habsburška i mletačka vlast započele primjenu sustava akina, što je bilo najbolje vidljivo u vojnom zaustavljanju ustrojavanja ličkoga i pakračkoga sandžaka, kao i u potpunosti destrukciji svih elemenata osmanlijskoga kulturnoga pejzaža (gradova, utvrda,

ratarskih površina, pa čak i šuma) u Dalmatinskoj zagori tijekom Kandijskoga rata (1645.-1669). Pritom je potrebno posebice istaknuti važnost austrijske Vojne krajine (koja se počela ustrojavati u prvoj polovini 16. st.) pod izravnom državnom upravom, čime je habsburška kruna jasno navijestila politiku razbijanja feudalnoga partikularizma. Uz negodovanje hrvatskih velikaša, privilegirani je politički i društveni položaja vlašškoga krajiškoga stanovništva izazivao negativne reakcije i starosjeditelja ratara. Na području Vojne krajine habsburška je vlast uložila znatne napore u organizaciji obrane, obnavljajući burgove i gradeći utvrđene gradove (tipičan je primjer Karlovac, osnovan 13. srpnja 1579.). Ipak, najveći je dio doseljenoga stanovništva bio koncentriran u izduženim („ušorenim“) seoskim naseljima koja su se gradila duž glavnih cestovnih prometnica, a do danas su ostala najbolje očuvana u peripanonskim krajevima zapadne i središnje Slavonije. Kulturni se pejzaž na prostoru Vojne krajine razlikovao od ostalih dijelova Hrvatske i to zbog dominacije stočarstva u ukupnoj gospodarskoj strukturi i pretežno ekstenzivnoga i autarkičnoga ratarstva. Udjel oranica bio je manji od pašnjaka, a ratarstvo je bilo utemeljeno na polikulturnoj proizvodnji žitarica (zob, raž, pšenica, ječam, proso, kukuruz), a od druge polovine 18. st. i krumpira. O značaju stočarstva jasno govori i činjenica kako su prvi veterinarski zakoni na hrvatskom tlu (1787.) doneseni upravo za područje Vojne krajine. Valja istaknuti kako je riječ o prilično zaostalom stočarstvu ekstenzivnoga tipa, a nisu bila izumrla ni transhumantna kretanja stočara na dodiru Like sa sjevernom Dalmacijom, što su habsburške i mletačke vlasti međusobno regulirale zasebnim sporazumom. Veliki su šumski resursi u Vojnoj krajini bili izloženi sve izrazitijem uništavanju, što su habsburške vlasti nastojale zaustaviti brojnim propisima o zabrani sječe šume i ograničavanju kozarstva (Holjevac, Močanin, 2007.). Upravo dokumenti koji govore o sve upadljivijem procesu deforestacije u rubnim područjima tadašnje Hrvatske tijekom 17. st., koja su bila uklopljena u Vojnu krajinu, otkrivaju naglo povećanje gustoće naseljenosti (Štefanec, 2003.), a slični su procesi dokumentirani i u unutrašnjem dijelu Istre pod habsburškom upravom (Rogić, 1975.). Neplansko je krčenje šuma na obroncima planina, ponajprije na području gorske Hrvatske i podvelebitskoga primorja, pokretalo proces degradacije tla i njegova razaranja (Holjevac, 2003). Zbog toga su ti dijelovi Hrvatske već od sredine 18. st. bili zahvaćeni procesima deagrarijacije i s njim povezanim razvojem drugih djelatnosti, ponajprije trgovine, prometa i drvoprerade, kao i emigracijskim procesima (Kaser, 2003.). Od sredine 18. st. habsburška vlast počinje ulagati posebne napore na zaustavljanju procesa deforestacije te introdukciju racionalnoga gospodarenja šumama (Gruenfelder, 2003.) Oni dijelovi hrvatskoga teritorija koji nisu bili ni pod osmanlijskom kontrolom, niti u sklopu austrijske Vojne krajine, počeli su osjećati pozitivne razvojne tendencije uslijed doseljavanja

ratarskoga stanovništva tijekom prethodnoga razdoblja osmanlijske ekspanzije. Povećanje gustoće naseljenosti i jači razvoj ratarstva i naselja najizraženiji su bili na području Hrvatskoga zagorja, Istre (gdje je sve izrazitiji bio proces širenja posjeda) i sjevernodalmatinskih otoka. Zahvaljujući održavanju trgovine s Osmanlijama, čak i tijekom otvorenih neprijateljstava i ratnih operacija, zaustavljeno je gospodarsko zamiranje dalmatinskih gradova pod mletačkom upravom, dok je habsburška uprava poticala razvoj Rijeke i Bakra kao glavnih jadranskih luka. Valja istaknuti kako je zbog krize u Mletačkoj Republici, izazvane prebacivanjem pomorske trgovine sa Sredozemlja na atlantsku Europu, kao i sve većim troškovima protuosmanlijskih ratova, hrvatski prostor pod mletačkom upravom bio pod sve većim fiskalnim pritiskom. Gušenje komunalne samouprave rezultiralo je slabljenjem trgovine kao glavne djelatnosti, dok je parazitskom akumulacijom zemljišne rente povećan pritisak na zemljoradnike (Novak, 2005a).

Potiskivanje osmanlijske državne organizacije s hrvatskoga tla

Izlaz iz opisane unutarnjopolitičke situacije u Osmanlijskom Carstvu pojedini su militaristički krugovi, bliski državnoj vlasti, tražili u vojnoj akciji koja je rezultirala Velikim (Bečkim) ratom (1683.-1699.) protiv Habsburškoga Carstva, u koji su se 1684. uključili i Mlečani nazivajući ga Morejskim ratom. Katastrofalan je poraz osmanlijske vojske pod zidinama Beča 1684. označio prelazak habsburških snaga u napad, koji je doveo do potpunoga uništenja osmanlijskoga kulturnoga pejzaža u Panonskom bazenu. Prodori austrijske vojske bili su popraćeni lokalnim ustancima kršćana te populacijskim pražnjenjem toga dijela hrvatskoga teritorija uslijed migracija muslimanskoga stanovništva prema jugu. Mirom u Srijemskim Karlovcima (1699.) ostvareni su najveći teritorijski dobitci pomicanjem granice između Habsburškoga i Osmanlijskoga Carstva na crtu Tisa – Bosut – Sava – Una. Istovremeno je granica Mletačke Republike pomaknuta na prostor Dalmatinske zagore uz pripajanje Boke kotorske mletačkoj Dalmaciji (*Linea Grimani*). Iako su Mlečani 1694. zauzeli najveći dio istočne Hercegovine, te su na taj način izbili na granice Dubrovačke Republike, pokidavši joj sve kopnene veze s Osmanlijskim Carstvom, Karlovačkim su mirom oblikovani neumski i sutorinski koridori na traženje Dubrovčana. Neuspješan upad habsburške vojske u Bosnu, tijekom kojega je nakratko okupirano, a zatim i spaljeno Sarajevo, ponajprije treba pripisati otporu lokalnoga stanovništva. Naime, zahvaljujući stabilnijoj naseljenosti i gospodarskom razvoju na području bosanskoga ejaleta, osmanlijske su vlasti uspješno provele mobilizaciju i organizaciju samoobrane. Ipak, upad na Bosnu, kao i u Srbiju, rezultirao je migracijama ustaničkih kršćana (Srba, Hrvata, Albanaca) tijekom povlačenja habsburške vojske prema

sjeveru te njihovim naseljavanjem u novoosvojenim područjima Panonske nizine. Po završetku sljedećega rata, koji su od 1714.-1718. vodili Mletačka Republika i Osmanlijsko Carstvo, a u koji se 1716. uključila habsburška monarhija, Požarevačkim mirom (1718.) ostvareni su dodatni teritorijski dobitci. Njime je granica habsburškoga carstva pomaknuta južno od Save i Dunava čime je ostvarena potpuna, strateški važna, kontrola savskoga i dunavskoga plovnoga puta te je pripojen peripanonski dio Srbije. U južnom su dijelu Hrvatske oblikovane današnje granice Dalmacije uz potvrđivanje neumskoga i sutorinskoga koridora. Ipak, osmanlijske su vlasti uspješnim otporom u ratu protiv Rusije (1735.-1739.), u koji se 1737. uključila habsburška monarhija, pokazale svoju snagu te su po završetku rata (Beogradskim mirom iz 1739.) uspjele vratiti granicu na Dunav i Savu. Svištovskim je mirom (1791.) potvrđen *status quo*, uz manje korekcije granice u korist hrvatskoga teritorija pod habsburškom upravom i to u području Drežnika i Cetina (na Kordunu) i pomicanjem granice na Uni (u Lici).

Oblikovanje novoga kulturnoga pejzaža

Uklapanjem panonskih područja u habsburšku monarhiju započela je u tim dijelovima Hrvatske korjenita geografska transformacija kulturnoga pejzaža kojemu su se tragovi održali do današnjih dana. Naime, taj je novoosvojeni stepsko-šumski prostor neposredno po zauzimanju bio populacijski pust, a destruktivski je učinak habsburške vojske gotovo posve izbrisao sve elemente osmanlijskoga kulturnoga pejzaža. Taj su problem habsburške vlasti počele rješavati provođenjem politike planskoga doseljavanja stanovništva iz srednje Europe, kao i izbjeglih kršćana iz Osmanlijskoga Carstva. Pritom je provedena politika stabilizacije naselja i podjele zemljišta koja je omogućila agrarnu revoluciju primjenom pejzaža otvorenih polja u uvjetima komercijalnoga uzgoja žitarica. Gospodarski je napredak toga dijela Hrvatske bio popraćen naglim porastom stanovništva koncentriranoga u planski podignutim seoskim naseljima pravilne (kvadratične) strukture, u uvjetima precizno definirane parcelizacije zemljišta. Visoki je stupanj agrarne produkcije potaknuo razvoj prometa zbog izvoza viška agrarnih proizvoda, ponajprije žitarica, u zapadnoeuropske zemlje. S tim je ciljem organiziran kombinirani podunavsko-sjevernojadranskom prijevozni sustav. Njegova je osnova bilo uređenje plovnoga puta Dunav – Sava – Kupa, na koji su se nadovezivale novoizgrađene kolne ceste koje su od Karlovca, najzapadnije riječne luke na tom prijevoznom sustavu, vodile prema jadranskim lukama Bakru (Karolinska cesta, otvorena za promet 1732.) i Senju (Jozefinska cesta, otvorena za promet 1779.). U istom je razdoblju područje austrijske Vojne krajine tijekom 18. st. doživjelo transformaciju s dominantno ekstenzivnoga

stočarskoga tipa gospodarstva na ratarski tip u uvjetima stabilizirane naseljenosti i zemljišne parcelizacije. Planska je kolonizacija bila praćena daljnjim razvojem izduženih seoskih naselja ušorenoga tipa i okupljenoga zemljišnoga posjeda, smještenoga uz same nastambe. Taj je tip ruralnog pejzaža bio preduvjet za razvoj napredne agrarne proizvodnje. Pravilni oblik i raspored zemljišnih posjeda, kao i uniformni izgled kuća, rezultat su planske parcelizacije. Transformacija kulturnoga pejzaža posljedica je jaćanja ratarske komponente koja preuzima glavnu ulogu u ukupnoj gospodarskoj strukturi, zahvaljujući administrativnim potezima habsburške vlasti (kao što su uredbe iz 1768. i 1769. o obveznom uzgoju krumpira i kukuruza). Tim je potezima došlo do zamiranja stoćarstva transhumantnoga tipa (Slukan Altić, 2003.).

S druge strane, u novoosvojenim područjima Dalmacije mletaćka je uprava počela provoditi novu agrarnu politiku utemeljenu na isključivo državnim vlasništvom nad zemljištem. Na taj su način na dalmatinskom teritoriju uvedena dva oprjećna sustava vlasništva. Stari je sustav, utemeljen na privatnom vlasništvu nad zemljištem, vrijedio na području tzv. stare stećevine (*Acquisto vecchio*), kojemu je granica bila *Linea Nani*, definirana između osmanlijske i mletaćke države prije početka Bećkoga rata. Međutim, na novopripojenom teritoriju istoćno od spomenute granice stanovništvo nije moglo mijenjati, dijeliti ili prodavati zemljište koje je korišćeno u poljoprivredne svrhe jer je ono bilo u vlasništvu države. Na tom je prostoru mletaćka vlast dodjeljivala zemljište putem investitura i to prema broju ćlanova domaćinstava. Uslijed dugoga trajanja Bećkoga rata, koji je populacijski ispraznio Dalmatinsku zagoru, poljoprivredno je zemljište uglavnom bilo zapušćeno pa je politika planskoga naseljavanja i razvoja naselja bila usko povezana s poljoprivrednom valorizacijom. Ona je bila regulirana odgovarajućim propisima kojima je definirana agrarna politika u kojoj je bio obvezan uzgoj žitarica i voćaka, ponajprije maslina i vinove loze, kao i obveznim ćuvanjem pristupnih putova i vodotoka u dobru stanju. Mletaćki katastarski izvori pokazuju stalno povećanje broja stanovnika i populacijski razvoj naselja na tom području tijekom 18. st., što upućuje na pozitivne rezultate politike naseljavanja. Oblikovan je izrazito ruralni pejzaž obilježen malim nepravilnim patronimićkim selima i zaseocima podignutim uz male rašćrkane zemljišne posjede. U gospodarskoj je strukturi dominiralo autarkićno ratarstvo, temeljeno na polikulturnoj proizvodnji na iznimno malim posjedima prosjećne velićine od 0,35-1 ha, u kombinaciji sa stoćarstvom transhumantnoga tipa. Oblikovan je pejzaž otvorenih polja i rascjepkanih zemljišnih posjeda, što je pokazatelj skromnih mogućnosti kršće prirodne sredine i ogranićenosti obradivih zona. Velik znaćaj stoćarstva s vremenom je doveo do prekomjerne ispaše, što je uzrokovalo degradaciju biljnoga pokrova već početkom 18. st.

(Fürst-Bjeliš, Zupanc, 2007b.). Posebne je napore mletačka uprava uložila u intenziviranje ratarske proizvodnje na najkvalitetnijim kompleksima tla, ponajprije u zaleđu sjevernodalmatinske obale gdje je posebnim uredbama propisan uzgoj pojedinih poljoprivrednih kultura (lan, konoplja, povrće, uz obveznu sadnju maslina, murva, smokava, bajama i lješnjaka te razvoj pčelarstva). Istovremeno je stočarstvo, posebice kozarstvo, ograničeno na brdska područja. Stanovništvo je koncentrirano u raštrkanim seoskim naseljima koja su se sastojala od mnogo patronimičkih zaselaka i okupljenim zemljišnim česticama. Nepravilnost parcela posljedica je njihova krčevinskoga postanka u skladu s konfiguracijom terena (Slukan Altić, 2003.). Pejzaž otvorenih polja uvjetovan je dominantnom polikulturnom agrarnom proizvodnjom autarkičnoga tipa u socijalno zatvorenim seoskim sredinama. Takav tip ratarstva nije pružao uvjete za dostatnu prehranu stanovništva niti značajniju tržišnu orijentaciju pa je stoga kombiniran s transhumantnim stočarstvom. Degradacija vegetacijskoga pokrova u brdskim područjima, kao rezultat prekomjernih ispaša, u uvjetima osjetljive ekološke ravnoteže u mediteranskim područjima, obično je vodila prema uništenju tla. S druge strane, ratarske su zone u nižim područjima bile izložene sezonskim poplavama i zamočvarivanju. Upravo zbog toga Dalmatinska zagora nije bila zahvaćena pozitivnim razvojnim promjenama kao oni dijelovi Hrvatske koji su bili pod habsburškom upravom (Fürst-Bjeliš, D' Alessio, Diklić, 2003.).

Nove su gospodarske i političke okolnosti uvjetovale novu teritorijsku organizaciju i razvoj u kojima je važnu ulogu imala nova urbana mreža. Najdinamičniji su razvoj doživjeli gradovi smješteni na kombiniranom podunavsko-sjevernojadranskom prijevoznom sustavu, ponajprije Trst koji je, kao glavna pomorska luka, bio čak tri puta veći od ostalih. Rijeka i Karlovac, kao važna središta na tom prijevoznom sustavu, bili su gradovi reda veličine od oko 5 000 do 10 000 stanovnika, slično kao i pojedini urbani centri izvan njega, kao što su Zagreb, Osijek, Zadar, Split i Dubrovnik. Sekundarna su središta, reda veličine do 5 000 stanovnika bile sjevernojadranske luke Senj, Bakar i Kraljevica.

AUSTRO-UGARSKO RAZDOBLJE

Razdoblje političke transformacije habsburške monarhije u Austro-Ugarsko Carstvo kronološki se poistovjećuje s razdobljem gradnje i širenja željezničke mreže, čime se završava razdoblje kombiniranoga podunavsko-sjevernojadranskoga prijevoznoga sustava. Ekspanzija željeznice poklapa se s razdobljem industrijske revolucije. Gradnja prvih željezničkih pruga počela je prije samoga sklapanja Austro-ugarske nagodbe – još 1857. završena je Južna pruga (*Südbahn*) koja je povezivala Beč s Trstom, glavnom jadranskom lukom habsburške države. Ta je magistralna pruga bila trasirana preko Graza, Maribora, Celja i Ljubljane te je namjerno građena na teškoj alpskoj trasi kroz povijesne austrijske pokrajine. Riječ je o prvoj i najboljoj vezi unutrašnjosti Europe i Sredozemlja. Austrijski sustav gradnje željezničke mreže temeljio se na radijalnom grananju magistralnih pruga iz Beča kao glavnoga političkoga središta, što je bio odraz tadašnjih političkih prilika. Radijalna željeznička mreža trebala je biti sredstvo gospodarske i političke integracije imperija. Na magistralne su se pruge vezivale lokalne (“vicinalne”), a gradnja prvih ogranaka prema hrvatskomu teritoriju započela je početkom 1860-ih godina i to prema lukama na Savi i Kupi. Upravo zbog toga je 1862. otvorena za promet željeznička veza Zidani most (Slovenija) – Zagreb, odakle su dalje produženi ogranci za Sisak i Karlovac. Na taj je način započelo preusmjerenje prometa iz Panonske nizine prema Trstu. Hrvatski gospodarski i politički krugovi zagovarali su koncepciju gradnje pruge koja bi povezivala Rijeku sa Zemunom (tada unutar hrvatskih granica), što bi bilo korisno za Bosnu, kao i za susjednu Srbiju. Ipak, austrijska je koncepcija, kojoj su se priklonili i mađarski politički krugovi, bila u službi političke ekspanzije prema jugoistoku europskoga kontinenta, a temeljila se na gradnji pruga preko Bosne, Kosova i Makedonije prema Solunu (taj je projekt završen tek 1874.). Međutim, nakon Austro-ugarske nagodbe (1867.) pojavila su se dva koncepta gradnje željeznice, oba radi političkih ciljeva, čime su oblikovane dvije željezničke mreže.

Austrijska željeznička mreža

Austrijska je mreža željeznica na hrvatskom teritoriju pod upravom Beča (Istra i Dalmacija) primarno bila usmjerena na stvaranje ratne mornarice te afirmaciju Pule kao glavne vojne luke. Upravo zbog toga je Pula 1876. povezana Istarskom glavnom prugom s Trstom. S druge strane, gradnja željezničke mreže u Dalmaciji bila je ograničena na povezivanje Splita i Šibenika s jedinim dalmatinskim rudnikom ugljena u Siveriću (1877.). Poslije je ta ista pruga

produžena prema Drnišu do Knina (1888.), dok je Split dodatno povezan sa Sinjem (1903.). Upravo je pruga Split-Sinj trebala biti prva dionica trase koja bi povezivala Split s Bugojnom, odakle bi se pruga dalje račvala prema Sarajevu i Prijedoru. Međutim, to se nije ostvarilo, kako zbog unutarnjopolitičkih odnosa između Beča i Budimpešte, tako i zbog izostanka dogovora između Austro-Ugarske i Turskoga Carstva. Upravo zbog toga se izvoz robe iz Bosne i Hercegovine prema splitskoj luci i dalje odvijao karavanskim prometom (Novak, 2005b.). S druge strane, Zadar, kao političko središte Dalmacije pod austrijskom upravom, sve do raspada Monarhije ostao je bez spoja na željezničku mrežu.

Mađarska željeznička mreža

Mađarska se željeznička mreža temeljila na gradnji dvaju magistralnih pravaca prema Hrvatskoj s ishodišnim položajem Budimpešte. Prvi je magistralni pravac povezivao Budimpeštu s Rijekom preko Koprivnice i Zagreba, a njegovim je završetkom 1873. izbjegnuta povoljnija trasa koja je vodila preko Vinodola u Senj i Bakar. Uzroke treba tražiti u političkim činiteljima, koji su podržavali povezivanje Budimpešte i Rijeke (*corpus separatum*), kao i ekonomskim - zbog eksploatacije šuma u Gorskom kotaru. Pritom su mađarske vlasti provodile otkup austrijskih pruga koje su podignute kao ogranci *Südbahna* u Hrvatskoj. Uporno je provođenje politike centralizacije u odlučivanju o gradnji željezničke mreže bilo glavno sredstvo mađarske moći u slabljenju hrvatske političke snage i gospodarskoga razvoja. Drugi je magistralni pravac vodio od Budimpešte prema vojvođanskim središtima Somboru i Subotici, a 1875. je dalje produžen do Vinkovaca i Slavonskoga Broda. Obje su željezničke mreže bile u službi provođenja velikomađarske politike o čemu najbolje govori činjenica kako je željezničko povezivanje istočnih dijelova Slavonije, Srijema i Baranje sa Zagrebom, kao glavnim hrvatskim političkim, gospodarskim i kulturnim središtem, bilo realizirano preko Budimpešte (Rogić, 1990.).

Geografske posljedice oblikovanja dviju željezničkih mreža na hrvatskom tlu

Primjetno je kako su geografski učinci političkih prilika u Austro-Ugarskoj, obilježenih izrazitim dualizmom, dobili svoj izraz u oblikovanju dviju željezničkih mreža na hrvatskom teritoriju s fokusnim položajem Beča i Budimpešte. Obje su mreže u prvom redu bile u službi političkih ciljeva, a ne gospodarskoga razvoja, što se posebice odrazilo na hrvatski teritorij. Zapostavljen je za Hrvatsku najvažniji posavski pravac koji bi povezivao Panonsku nizinu sa sjevernim Jadranom, dok Dalmacija uopće nije bila željeznički povezana s ostalim dijelovima Monarhije. Nakon okupacije Bosne i Hercegovine (1878.) počinje brza gradnja uskotračne

pruge zbog ostvarenja strateških ciljeva. Bosanska je uskotračna pruga imala izlaz u Dalmaciji (pomorsko-riječna luka u Metkoviću), a na nju je jednim odvojkom povezan i Dubrovnik i to spojem na prugu koja je povezivala Bosnu i Hercegovinu s vojnom lukom u Boki kotorskoj. Težnje dalmatinskih lokalnih vlasti, ponajprije onih u Splitu, u kojima su glavnu riječ vodili narodnjački političari, bile su usmjerene prema željezničkom povezivanju sa Zagrebom kao glavnim hrvatskim nacionalnim središtem. Budući da je ta pruga morala prolaziti i kroz mađarski dio Monarhije, njezina izgradnja nije ostvarena sve do raspada Austro-Ugarske i to zbog nemogućnosti dogovora između austrijskih i mađarskih vlasti. S druge strane, svi pokušaji da se uspostavi željeznička veza Dalmacije s Bosnom i Hercegovinom, te nadalje sa Srbijom, ostali su neostvareni također zbog političkih razloga. Upravo zbog toga su propala sva nastojanja Splita da se potvrdi kao važna jadranska luka (Novak, 2005b.). Uvođenje parobrodarske plovidbe trebalo je djelomice ublažiti prometnu izolaciju Dalmacije povezivanjem dalmatinskih luka (Split, Šibenik, Metković, Dubrovnik) s onim sjevernojadranskim lukama koje su bile povezane na željezničku mrežu (Rijeka, Pula, Rovinj i Poreč). Ipak, razvoj lučkoga prometa bio je skroman, s izuzetkom Rijeke koja se počela oblikovati kao važno lučko središte.

Oblikovanje nove mreže gradova

Razvoj urbane mreže u razdoblju austro-ugarske uprave temeljio se na osnovi razvoja industrije koja se podiže u gradovima povezanim na željezničku mrežu. Upravo je zbog čvorišne uloge Zagreb zabilježio najdinamičniji razvoj te je do 1914. dosegnuo red veličine od 100 000 stanovnika. Populacijski su napredak zabilježili i drugi gradovi smješteni na magistralnim prugama, iako nijedan drugi hrvatski grad nije dosegnuo broj od 20 000 stanovnika. Željeznička je mreža promijenila i ulogu pojedinih gradova u prostoru te je povećala gravitacijsku snagu nekih od njih. Tipičan je primjer austrijski Graz koji je postao glavno središte za sjeverozapadnu Hrvatsku, dosegnuvši broj od 50 000 stanovnika. Istodobno su lučki gradovi snažno gravitirali prema Trstu, željezničkom i parobrodarskom čvorištu koji se oblikuje u najveće primorsko središte (broj od 100 000 stanovnika do 1914. se udvostručio). Izrazitiji su razvoj zabilježili Rijeka i Pula, a znatno slabiji imao je Split. Upravo nagli rast Pule pokazuje ulogu državne politike i željezničkoga povezivanja za urbani razvoj. Naime, zbog preuzimanja uloge velike vojne luke, Pula se brzo preobrazila iz zapuštenoga gradskog naselja pretežno agrarnih funkcija, s manje od 3 000 stanovnika sredinom 19. st., u treći po veličini hrvatski grad (1910. jedino su Zagreb i Rijeka imali više stanovnika). Tako je Pula preuzela ulogu glavnoga središta u Istri, koju je do tada imao Poreč.

Ipak, razvoj pojedinih gradskih središta u primorju nije pružao uvjete za oblikovanje urbanih sustava jer je slaba prometna povezanost sputavala jačanje interakcija između gradova u okolici s glavnim urbanim središtima (Rogić, 1975.).

Nove tendencije demografskoga razvoja

Demografske je promjene u istom razdoblju moguće vrlo dobro rekonstruirati, zahvaljujući početku popisa stanovništva (od 1857.). Prosječna gustoća od oko 30 st/km² te udjel gradskoga stanovništva od svega 10 % ukazuju na demografsko zaostajanje u odnosu na razvijene dijelove Europe. Demografske analize pokazuju pad stope nataliteta u peripanonskom dijelu Hrvatske (gdje se početkom 19. st. kretao od 43-47 ‰) te Istri i Dalmaciji (od 38-42 ‰) na vrijednosti od ispod 30 ‰, koliko je također zabilježeno u Slavoniji, Podravini i većim gradskim središtima. Budući da hrvatsko gospodarstvo nije pratilo demografski razvoj, u 19. st. započinje iseljavanje iz Hrvatske u prekomorske zemlje (Rogić, 1990.).

RAZDOBLJE MONARHISTIČKE JUGOSLAVENSKE DRŽAVE

Sa završetkom Prvoga svjetskoga rata u pojedinim se dijelovima europskoga kontinenta, ponajprije srednjem i jugoistočnom, iz temelja mijenjaju političke okolnosti. Sve su promjene imale svoju geografsku dimenziju te su ostavile duboki trag u historijskogeografskom razvoju Hrvatske.

Integracijski i dezintegracijski politički procesi

Politička je integracija na području jugoistočne Europe bila potaknuta raspadom Austro-Ugarske (1918.) koji je omogućio političko ujedinjenje austro-ugarskih pokrajina većinskoga južnoslavenskoga stanovništva sa Srbijom i Crnom Gorom. Sama je integracija bila popraćena otkidanjem pojedinih rubnih dijelova hrvatskoga teritorija, ponajprije u zapadnom primorskom području. Tako su Istra i Cresko-lošinjaska otočna skupina pripojeni Italiji, kao i Slobodna riječka država, koja je nakon kratkoga postojanja (od 1921.-1924.) ukinuta agresivnom akcijom talijanskih fašista. Na taj je način novoosnovanoj Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca zatvoren pristup na sjeverni, prometno najvažniji dio Jadrana koji je raspolagao s najrazvijenijom lučkom infrastrukturom. Nadalje, pripajanjem prostorno malih pučinskih otoka (Lastovo, Palagruža i Sušac), Italija je ostvarila kontrolu plovidbe Jadranskim morem. Iako Italija nije uspjela ostvariti aneksiju Dalmacije, kao što je tražila Londonskim sporazumom (1915.), ipak je ustrajala na pripajanju Zadra, čime je on izdvojen od svoga zaleđa i čitavoga okolnoga prostora. Upravo se na tom primjeru aneksije glavnoga političkoga središta Dalmacije vidi kako je Rapallski sporazum (1920.) za talijansku vlast bio samo privremeni kompromis te kako je u skoroj budućnosti računala na preuzimanje cijele pokrajine. Za razliku od prepuštanja primorskih dijelova, u Panonskom je bazenu Kraljevina SHS ostvarila teritorijalne dobitke. Poražena je Mađarska prepustila znatan dio teritorija, od kojih su za Hrvatsku bitni Međimurje i južni dio Baranje.

Tendencije razvoja prometnoga sustava

Iako je novoosnovana država južnih Slavena raspolagala velikom obalnom fasadom, ona je ipak bila pretežno kontinentski usmjerena. Naime, naslijeđeni je prometni sustav, ponajprije željeznički, podupirao kontinentsko usmjerenje nove države prema srednjoj Europi, a tomu je pridonio i gubitak luka na sjevernom Jadranu (Rijeka i Trst) kojima je gravitirao najrazvijeniji dio Kraljevine SHS. Ulogu glavnoga lučkoga središta preuzeo je Sušak, malo lučko naselje na

lijevoj obali Rječine, željeznicom povezano sa Zagrebom, glavnim industrijskim središtem novoosnovane države. S druge strane, Split i Šibenik su u početku bili bez spoja na državnu željezničku mrežu koji je ostvaren tek 1925. povezivanjem Ogulina s Kninom. Zatim, vrlo skromni promet dubrovačke luke bio je posljedica ograničene operativne obale, nepovezanosti na mrežu normalnotračne željeznice, kao i udaljenosti Dubrovnika od gospodarskoga težišta u Panonskom bazenu. Tijekom 23 godine svoga postojanja, nova država nije mogla stvoriti uvjete za jači razvoj jadranskih luka, o čemu najbolje govori podatak kako je tijekom toga razdoblja čak 4/5 vanjskotrgovačkoga prometa obavljeno željeznicom i dunavskim riječnim putem, a svega 1/5 preko jadranskih luka (uglavnom sirovine kao što su drvo i boksit, te cement). Upravo je nesposobnost vlasti Kraljevine SHS u valorizaciji maritimnoga položaja dodatno pothranjivala talijanske imperijalističke ambicije. U sklopu kontinentske politike beogradskih vlasti izgrađena je dvokolosječna magistralna savska pruga koja se najvećim dijelom pružala na hrvatskom teritoriju, dok je popunjavanje mreže makadamskih cesta, kao i onih sa suvremenim kolnikom, imalo vrlo ograničen učinak zbog vrlo slabo razvijenoga motornoga prometa (Rogić, 1990.).

Trendovi gospodarskoga razvoja

Ekonomsko-geografska obilježja razvoja nove države pokazuju kako je bila riječ o izrazito agrarnoj zemlji u kojoj je 1939., neposredno pred samim raspadom, poljoprivreda tvorila čak 55 % BDP-a, dok je svega 15 % otpadalo na industriju. S obzirom na stupanj gospodarske razvijenosti, jugoslavenska je kraljevina, uz Albaniju, bila na samom začelju u Europi. Visoki je udjel poljoprivrednoga stanovništva bio izražen tijekom cijeloga perioda njezina postojanja, o čemu govore podatci o zanemarivo blagom procesu deagrarizacije: udjel poljoprivrednoga stanovništva smanjen je sa 78,8 % (1921.) preko 76,6 % (1931.) na 75,1 % (1939.). Tako je visoki udjel poljoprivrednoga stanovništva poticao agrarnu prenaseljenost koja je u međupopisnom razdoblju od 1921. do 1931. postala još veća. Stalan je porast stanovništva u ruralnim područjima bio uvjetovan visokom stopom nataliteta s tendencijom sporoga opadanja, dok je visoka stopa mortaliteta (s trendom slaboga pada) pokazatelj nerazvijenosti zdravstvenoga sustava i životnoga standarda u ruralnim krajevima. Porast broja seljačkih posjeda, do kojega je došlo u međupopisnom periodu od 1931. do 1941. pokazuje daljnje usitnjavanje poljoprivrednih posjeda na još sitnije parcele koje nisu osiguravale dovoljnu proizvodnju hrane ni za vlastite potrebe seljačkih obitelji. Čak 2/3 tadašnjih poljoprivrednih posjeda (67 %) imalo je manje od 5 ha površine, stoga na njima nije postojala mogućnost stvaranja tržišnih viškova, čemu je pridonosila i zaostala tehnologija (1920. čak 1/3 oruđa za

oranje činili su drveni plugovi i rala). Povećanje agrarne prenaseljenosti i poljoprivredne krize bili su konstanta društvenoga razvoja seoskih područja, a najveći su problemi bili u krškim i planinskim područjima. S druge strane, najveći su poljoprivredni posjedi bili u panonskom i peripanonskom području, a uglavnom su bila usmjerena na komercijalnu poljoprivrednu proizvodnju. Kratkotrajno poslijeratno razdoblje jačanja poljoprivrede, uslijed povećanja izvoza poljoprivrednih proizvoda u industrijske i urbanizirane zemlje srednje Europe, bilo je uvjetovano političkom i gospodarskom blokadom komunističke Rusije kao velikoga dotadašnjega agrarnog izvoznika. Međutim, razdoblje poljoprivredne konjunktura bilo je vrlo kratko zbog pojave novih velikih izvoznika na svjetskom tržištu (Argentina, SAD, Kanada). Slab industrijski sektor nije mogao apsorbirati višak radne snage iz poljoprivrednoga sektora, o čemu jasno govori podatak kako je od 1918. do 1938. otvoreno svega 145 000 novih radnih mjesta u industriji. Državno je poticanje industrijskoga razvoja bilo vrlo skromnih rezultata, a strane je investicije najviše privlačila loša zakonska zaštita radnika. Vrlo niske plaće industrijskih radnika, kojih je 1939. bilo svega 700 000, odrazile su se na nisku produktivnost. Dodatni je problem za industrijski razvoj predstavljao iznimno spor proces elektrifikacije – proizvodnja električne energije od 70 kWh/st (1938.) bila je znatno ispod europskoga prosjeka od 1000 kWh/st (Rogić, 1990.).

Iako su unutar Kraljevine SHS (Jugoslavije) postojale znatne razlike u stupnju gospodarskoga razvoja između Slovenije, Hrvatske i Vojvodine, s jedne strane, te ostatka zemlje s druge, gospodarska su nerazvijenost, niska obrazovna struktura i organizacija života u tradicijskim seoskim domaćinstvima bili dominantna obilježja. Tijekom cijeloga razdoblja opstojanja jugoslavenskoga kraljevstva nije bilo naznaka promjene naslijeđene socijalne strukture. Upravo sama gospodarska struktura dodatno pojašnjava srednjoeuropsku orijentaciju države, u kojoj je i Hrvatska bila integralni dio.

Oblikovanje nove urbane mreže ha hrvatskom tlu

Političke su se promjene, uz skromne gospodarske, odrazile na promjene u urbanoj mreži na hrvatskom teritoriju. Glavno je obilježje urbanoga razvoja bio nagli i ubrzani rast Zagreba kao glavnoga industrijskoga i poslovnoga centra u Kraljevini SHS, koji je, uz Beograd, bio glavno središte nove države. Visoku razvojnu dinamiku Zagreba nije uspjela zaustaviti ni politički motivirana administrativna podjela na banovine i teritorij glavnoga grada iz 1929., kojom je ukinuta dotadašnja teritorijska organizacija na oblasti prema historijskim pokrajinama. Novi je teritorijski ustroj bio geografski izraz provođenja velikosrpske politike. To potvrđuje činjenica da se ponajprije vodilo računa o tome da u šest, od ukupno devet banovina,

prevladava srpsko stanovništvo, a pritom je zanemarena stvarna uloga banovinskih središta u prostoru i njihova gravitacijska snaga. Kao izratiti primjeri neracionalnosti i nelogičnosti novoga teritorijskoga ustroja mogu se navesti slučajevi Kragujevca (u središnjoj Srbiji) koji je pripao dunavskoj banovini sa sjedištem u Novom Sadu, ili Čačka (u istočnoj Srbiji) koji se našao unutar granica drinske banovine sa sjedištem u Sarajevu. Upravno je središte za Foču (u istočnoj Bosni) i Mitrovicu (na Kosovu) bilo Cetinje u zetskoj banovini, a ekstremni je slučaj bio Obrenovac (smješten 30 km jugozapadno od Beograda), čije je upravno središte bilo u Sarajevu (Žuljić, 1989.). Novom administrativnom podjelom Zagrebu je, kao sjedištu savske banovine, smanjeno gravitacijsko područje. Istovremeno se Split, kao sjedište primorske banovine koja se pružala na području središnjega primorja sa širokim zaleđem, sve više oblikuje kao sekundarno hrvatsko središte. Ipak, Split se nije uspio potvrditi kao veliko primorsko urbano središte zbog prometne nepovezanosti s unutarinjošću i slabe lučke uloge, a njegov je veliki rast rezultat migracija i industrijskoga razvoja. Stagnacija Rijeke i Zadra bili su posljedica njihova prostornoga izdvajanja od prirodnoga zaleđa i od neposredne okolice. U međuratnom su razdoblju najveći rast zabilježili gradovi s više od 50 000 stanovnika, a poseban je problem bio vrlo slab razvoj gradova reda veličine do 10 000 stanovnika, osobito važnih za urbanu mrežu. S vrlo niskim udjelom gradskoga stanovništva od svega 17,5 % (1931.) Kraljevina Jugoslavija bila je najslabije urbanizirana europska zemlja sa zanemarivo malim porastom gradskoga stanovništva od svega 0,9 % u odnosu prema prethodnomu popisu (iz 1921.). U istom je razdoblju Hrvatska zabilježila porast gradskoga stanovništva s 15 % na 24,2 % (Rogić, 1990.).

RAZDOBLJE SOCIJALISTIČKE JUGOSLAVIJE

Završetkom Drugoga svjetskoga rata i dolaskom na vlast Komunističke partije, Hrvatska ulazi u novo razdoblje historijsko-geografskoga razvoja tijekom kojega će doživjeti preobrazbu u svakom pogledu. Tragovi različitih, međusobno povezanih i prožetih procesa, još uvijek su vidljivi u kulturnom pejzažu.

Politička integracija oslobođenih područja s maticom

Sklapanjem mirovnih sporazuma s poraženim susjednim državama nakon završetka Drugoga svjetskoga rata, pojedine su federalne jedinice socijalističke jugoslavenske države doživjele teritorijske promjene. Upravo zahvaljujući pobjedi narodnooslobodilačkoga pokreta, Hrvatskoj su pripojena prethodno otuđena područja Istre, cresko-lošinjske otočne skupine, Zadra, Lastova i Palagruže s okolnim pučinskim otocima. Spor s Italijom zbog Trsta, najveće sjevernojadranske luke, prema kojoj je gravitirala glavina peripanonske i panonske Hrvatske, privremeno je riješen stvaranjem Slobodnoga Teritorija Trsta (1947.-1954.) podijeljenoga na dvije zone (sjeverna zona A i južna B). Nakon što je Italiji pripojena zona A, a Jugoslaviji zona B (u kojoj je integralni dio bila i sjeverozapadna Istra, danas u hrvatskim granicama), Slobodni Teritorij Trsta prestao je postojati kao politička jedinica. Time je zajednička jugoslavenska država izgubila najvažniju luku. Neposredno po završetku Drugoga svjetskoga rata dogovoreno je teritorijsko razgraničenje među svim federalnim jedinicama, čime Hrvatska ulazi u današnje (takozvane „AVNOJ-evske“) granice.

Problem poslijeratne obnove

Razvojni su preduvjeti po završetku rata bili vrlo slabi. Osim što je naslijedila državu na vrlo niskom stupnju razvoja, pred novom se vlašću pojavio i problem poslijeratne obnove u uvjetima velikih ratnih razaranja i demografskih gubitaka. Stoga je u prvoj fazi započelo provođenje politike obnove, industrijalizacije i elektrifikacije. Golemi je problem predstavljao nedostatak kapitala kojim su se trebali financirati veliki projekti, što je u znatnoj mjeri nadoknađeno dobrovoljnim radom, kao i opterećivanjem poljoprivrednika doprinosima za industrijalizaciju što je izazvalo znatno nezadovoljstvo u ruralnim područjima. Već se u prvim poslijeratnim godinama pojavio i problem nedostatka stručne radne snage, rasta birokracije i niske produktivnosti.

Trendovi demografskoga razvoja

Demografska je obnova u poslijeratnom razdoblju bila popraćena brojnim promjenama u kretanju, strukturi i razmještaju stanovništva. Visoka je stopa populacijskoga rasta u prvoj fazi bila određena visokom stopom nataliteta u uvjetima sve izraženijega pada stope mortaliteta. Do usporavanja demografskoga rasta doći će 1970-ih godina, kada u Hrvatskoj završava proces demografske tranzicije. Ekonomska se struktura stanovništva također mijenja zbog ubrzanoga procesa deagrarizacije te apsorpcije viška poljoprivrednoga stanovništva u sekundarnom sektoru (ponajprije u industriji), a u kasnijoj fazi i u tercijarnom (uslužnom) sektoru. Te su promjene usko povezane s izraženim migracijama na relaciji selo – grad, koje su odredile iznimno dinamične procese deruralizacije (koja je u pojedinim fazama imala obilježja pravoga ruralnoga egzodusa) i urbanizacije.

Oblikovanje nove urbane mreže

U socijalističkom se razdoblju u Hrvatskoj, kao i u drugim tadašnjim jugoslavenskim federalnim jedinicama, oblikuje nova urbana mreža. U početku sporo mijenjanje naslijeđene urbane mreže ušlo je u fazu ubrzane preobrazbe s jačanjem industrijalizacije kao sredstva poticanja urbanoga razvoja. Pritom su najbrži rast zabilježili gradovi srednje veličine (20 000 – 50 000 stanovnika) te je oblikovana znatno uravnoteženija urbana mreža, kojoj je razvoj poticalo i federativno uređenje države. Najdinamičniji su razvoj ipak zabilježila novooblikovana četiri makroregionalna središta (Zagreb, Split, Rijeka i Osijek). Iako su u makroregionalnim, pa i regionalnim središtima koncentrirane odgovarajuće funkcije, nužne za provedbu policentričnoga urbanoga razvoja, ipak je nastavljen proces prekomjernoga rasta Zagreba. Tijekom socijalističkoga razdoblja započeo je i proces litoralizacije koji je potaknuo nagli razvoj obalnih gradova. Iako je pripajanje Trsta susjednoj Italiji svojedobno izazvalo pravu političku krizu, činjenica je kako se taj događaj pozitivno odrazio na hrvatske lučke gradove, posebice one na sjevernom Jadranu. U tom okviru treba promatrati razvoj Rijeke kao glavnoga lučkoga središta cijele tadašnje jugoslavenske države, koja vrlo brzo postaje luka međunarodnoga značaja. Boljom prometnom valorizacijom posavskoga prometnoga koridora, kao dijela iznimno važnoga međunarodnoga koridora koji povezuje srednju Europu s jugozapadnom Azijom, te njegovim povezivanjem sa sjevernim Jadranom, riječka je luka dobila dodatni razvojni poticaj. U istom je razdoblju izgrađena luka Ploče kao najvažniji izlaz na more za gospodarski najrazvijeniji dio Bosne i Hercegovine. Razvoj lučkih funkcija pozitivno se odrazio i na gospodarski i populacijski razvoj Splita, a u manjoj mjeri i Šibenika i Zadra, dok je Dubrovnik u istom razdoblju izgubio lučku ulogu.

Novi kulturni pejzaž

Preobrazba kulturnoga pejzaža u prvom je redu bila rezultat procesa industrijalizacije te s njom usko povezanih procesa deagrarizacije i deruralizacije. Zbog toga je razvoj urbanih središta neodvojiv od populacijskoga pražnjenja i gospodarskoga zaostajanja ruralnih područja. Ti su procesi ostavili svoj trag u pejzažu u pojavi sve većega broja zapuštenih zemljišnih posjeda (tzv. socijalni ugar), ponajprije u zapadnim krškim krajevima. S druge strane, u panonskom i peripanonskom području oblikovan je suvremeni agrarni pejzaž usmjeren na komercijalnu tržišnu proizvodnju. Osim fizičkoga širenja gradskoga naselja, najveće je fizičke promjene u pejzažu uzrokovala gradnja velikih hidroenergetskih sustava (u prvom redu na Dravi i Cetini), brana i vodenih akumulacija (gorska Hrvatska, Kvarner, srednja i južna Dalmacija) te opsežni hidromelioracijski zahvati (delta Neretve). Početkom 1960-ih godina počinje značajniji razvoj turizma koji 1980-ih godina postaje iznimno dinamičan, a u geografskom se pogledu očitovao u masovnom doseljavanju stanovništva na obalu i urbanizaciju obalne zone. Riješeni su problemi prometnoga povezivanja najvećega dijela Hrvatske u sklopu jedinstvenih prometnih mreža i prometnoga sustava na razini Jugoslavije. Gradnju željezničke mreže u prvoj fazi, od početka 1960-ih godina pratila je izgradnja moderne cestovne mreže i dinamičan proces automobilizacije. Ipak, koncentracija stanovništva u pojedinim dijelovima zemlje te naglašena gospodarska dinamika, do početka su 1980-ih godina pokazali očigledan manjak autocesta te nedovoljnu razvijenost zračnoga prometa (Rogić, 1990.). Značajan porast životnoga standarda omogućio je modernizaciju života i prihvaćanje brojnih inovacija koje su dolazile iz zapadnih zemalja.

Nova administrativna organizacija prostora

Demografske i gospodarske promjene te ubrzani proces urbanizacije u socijalističkom su razdoblju odredili novu teritorijsko-prostornu organizaciju. Nova je organizacija prostora bila u skladu s politikom federalizacije i decentralizacije koju je provodila Komunistička partija na razini zajedničke jugoslavenske države. Takva je politika bila izraz potrebe za društveno-ekonomskom preobrazbom i rješanjem nacionalnoga pitanja. Politika decentralizacije provedena je i u pojedinim federalnim jedinicama, a Hrvatska je, nakon više reforma administrativno-političkoga ustroja, podijeljena na 11 zajednica općina (ZO). Te su se prostorno veće cjeline sastojale od općina, osnovnih teritorijskih jedinica (u trenutku raspada jugoslavenske federacije Hrvatska je imala 102 općine). Davanje velikih političkih ovlasti jedinicama lokalne samouprave izazvalo je pojavu „općinskog monocentrizma” koji je proveden pod okriljem lokalnih političkih krugova. Taj se fenomen u prostornom pogledu

iskazao u oblikovanju jednoga urbanoga središta unutar općine, u kojem su bile koncentrirane gotovo sve industrijske i uslužne funkcije, uz istovremeno poticanje izgradnje stambenoga fonda. Otvaranje radnih mjesta i mogućnost rješavanja stambenoga pitanja odredile su pozitivne smjernice populacijskoga razvoja općinskih središta. Zbog izraženih migracijskih kretanja općinska su središta bilježila veliku razvojnu dinamiku, koja je bila posebice istaknuta u slučajevima kada su ona istovremeno imala i funkciju makroregionalnih centara. Prostorni i urbani razvoj usmjeravani su putem jačanja institucija urbanističkoga, lokalnoga i regionalnoga planiranja te donošenjem prostornih planova na razini kotara, a od 1960-ih na općinskoj razini (Vresk, 1990.)

SUVREMENE RAZVOJNE TENDENCIJE

Potkraj 20. st., sa završetkom procesa raspada jugoslavenske federacije, na političkoj se karti svijeta ponovno pojavljuje međunarodno priznana hrvatska država. Istovremeno su turbulentni politički događaji gotovo posve promijenili međunarodne okolnosti i u geopolitičkom i u gospodarskom pogledu. U skladu s njima, Hrvatska ulazi u sljedeću fazu historijskogeografskog razvoja.

Političke promjene

Nova politička karta svijeta oblikuje se u zadnjem desetljeću 20. st. uslijed kraha političkoga sustava pod komunističkim režimom. Time je ujedno okončana blokovska podjela svijeta, a pojedine su se zemlje, usporedno sa slomom političkoga sustava, počele urušavati na unutarnjem planu. Jedna od njih je bila i jugoslavenska država, raspadom koje se izdvaja međunarodno priznata Republika Hrvatska u granicama određenim nakon Drugoga svjetskoga rata. Sporovi sa susjednim bivšim članicama jugoslavenske federacije – Slovenijom, Bosnom i Hercegovinom i Crnom Gorom – zbog razgraničenja na moru, proistječu iz činjenice kako unutar Jugoslavije nisu bile precizno definirane pomorske granice. Iako sam smještaj na dodiru Podunavlja i Sredozemlja, uz izlaz na najveći dio istočne obale Jadrana, Hrvatskoj daje posebnu važnost, njezin je strateški značaj smanjen zbog promijenjenih političkih okolnosti nakon završetka Hladnoga rata.

Problemi tranzicije

Neposredno po osnivanju pred Hrvatskom su se našli problemi tranzicije – prijelaza iz jednopartijskoga sustava državne ekonomije u višepartijski demokratski sustav tržišne ekonomije – baš kao i pred ostalim zemljama u kojima je došlo do sloma komunističkoga režima. Sam je proces tranzicije u gotovo svim državama, pa tako i u Hrvatskoj, popraćen velikim socijalnim potresima i kriminalnim djelima koje su uništile znatan dio gospodarstva i društvenih stečevina. Posljedice takvih događaja vidljive su i u kulturnom pejzažu u zatvaranju industrijskih pogona, zbog čega se sve veći dio stanovništva počeo okretati drugim djelatnostima kao izvoru prihoda – turizmu, građevinarstvu i poljoprivredi. Promijenjene društvene okolnosti, određene povećanjem nezaposlenosti i stope kriminala te sve naglašenijim socijalnim razlikama, rezultirale su svojevrsnim „demografskim šokom” koji se očituje u negativnom prirodnom prirastu i smanjenju broja stanovnika. Negativni su razvojni

trendovi najvidljiviji u područjima Slavonije, Banije, Korduna, Like i Dalmacije koja su najviše bila pogođena Domovinskim ratom (1991.-1995.). Iako je većina izravnih ratnih šteta uglavnom sanirana, ostali su neriješeni problemi gospodarske, društvene i demografske obnove.

Novi administrativno-politički ustroj

Promjena političkoga sustava odredila je novu teritorijsko-prostornu organizaciju pri čemu nisu primijenjeni jasni kriteriji, a glavnu su riječ imali politički. Novom je teritorijskom organizacijom iz 1992. Hrvatska podijeljena na 20 županija i područje Grada Zagreba s posebnim statusom i ovlaštenjima. Stari je sustav od 102 općine razbijen prostornim usitnjavanjem te je do kraja prvog desetljeća 21. st. izdvojeno 556 gradova i općina, od kojih se većina vrlo brzo našla pred problemima samofinanciranja i nedostatnih funkcija. Time je stvoren glomazan i neučinkovit administrativni ustroj što upućuje na činjenicu kako nova administrativna organizacija nije rezultat znanstvenoga i praktičnoga pristupa. To samo potvrđuju naknadne korekcije pojedinih županijskih granica, kao i problemi u funkcioniranju pojedinih županija i to zato što županijsko središte nema dovoljno jaku gravitacijsku snagu u prostoru u kojem mu je dodijeljena glavna administrativna uloga. Zbog toga se vrlo brzo pojavila potreba za decentralizacijom i smanjivanjem broja administrativnih jedinica da se učinkovitije organizira prostor. Usto, potreba za novom regionalnom podjelom u skladu je i s politikom Europske unije s kojom je Hrvatska 2011. završila pregovore o pridruživanju.

Suvremene tendencije urbanoga razvoja

Promjene u gospodarskom sustavu, kao i ratna razaranja, dovele su do promjena u urbanoj mreži. Politička je i gospodarska centralizacija potaknula još jači razvoj Zagreba uz istodobno smanjenje značaja ostalih triju makroregionalnih središta. Nadalje, zbog raspada zajedničke jugoslavenske države smanjen je gravitacijski utjecaj pojedinih gradova (Dubrovnik, Osijek, Slavonski Brod, Split) kojima se gravitacijsko područje pružalo na teritorij susjednih federalnih jedinica: Bosne i Hercegovine, Vojvodine i Crne Gore. Sve izraženiji je proces suburbanizacije – razvoja naselja u neposrednoj blizini većih gradova – odredio njihov jači demografski razvoj. Riječ je o procesu koji najjaču dinamiku ima u području velikih makroregionalnih središta, ponajprije Zagreba i Splita. S druge strane, problem smanjenja značaja pojedinih centara zbog ratnih razaranja (Vukovar) i demografskoga pražnjenja gravitacijskoga područja uslijed ratnih operacija (Karlovac, Sisak, Šibenik, Zadar, Gospić) još uvijek nije riješen. Negativna obilježja gospodarskoga razvoja utjecala su na stagnaciju

gradova srednje veličine, kao i manjih gradskih centara koji imaju posebno važnu ulogu u prostoru. Zbog sužavanja gospodarske osnove i slabe razvijenosti centralnih funkcija može se očekivati kako će se takve razvojne tendencije nastaviti u skoroj budućnosti. U urbanoj se mreži također opaža i nedostatak jakih regionalnih središta (gradova reda veličine od 50 000 do 100 000 stanovnika) koja bi trebala preuzeti ulogu nositelja regionalnoga razvoja.

Značaj međunarodnih integracijskih procesa za razvoj Hrvatske

Zbog sve jače političke i gospodarske integracije svijeta, u kojoj prednjači europski kontinent, suvremeni procesi na međunarodnoj razini imaju velik utjecaj na rješavanje navedenih problema u Hrvatskoj. Svakako je najznačajniji proces globalizacije koji se očituje u stvaranju globalnoga tržišta i rušenju trgovačkih barijera, pogotovo carinskih, a što posebice pogađa proizvodne djelatnosti u Hrvatskoj. Zatim, proces deindustrijalizacije, koji se očituje u propadanju klasičnih industrijskih grana u visokorazvijenim i srednje razvijenim zemljama, zahvatio je i Hrvatsku. To je primjetno u zatvaranju velikoga broja pogona tekstilne i metalurške industrije (željezare i čeličane), rudarskih pogona, te sve izrazitijom krizom brodogradilišta. S druge strane, otvoren je vrlo mali broj radnih mjesta u sektoru industrije visoke tehnologije (*hi-tech*) koji ne može apsorbirati rastući broj nezaposlenih. Takva situacija najviše pogađa slabije razvijene regije i potiče njihovo daljnje populacijsko praznjenje te dodatno pojačava problem regionalnoga razvoja. Sa završetkom procesa pridruživanja Europskoj uniji te ulaskom u NATO završava se proces euroatlantskih integracija. Zbog maloga unutarnjega tržišta Hrvatska je primorana usmjeriti se na jačanje proizvodnje (industrija, poljoprivreda) za izvoz, ponajprije na europsko tržište. Integracija u EU, kako pokazuju iskustva iz drugih zemalja članica, stavlja regije u graničnom pojasu sa zemljama članicama Unije u puno bolji položaj u prema drugim dijelovima zemlje, pa se stoga može očekivati još jači gospodarski razvoj tih dijelova Hrvatske.

LITERATURA

- Alexander, J., 1977: The „frontier“ concept in prehistory: the end of the moving frontier, u: *Hunters, gatherers and first farmers beyond Europe – an archaeological survey* (ur. Megaw, J. V. S.), Leicester University Press, Leicester, 25-40.
- Baker, A. R. H., 1972: Rethinking historical geography, u: *Progress in historical geography* (ur. Baker, A. R. H.), David & Charles, Newton Abbot, 11-28.
- Baker, A. R. H., 1992: Introduction: on ideology and landscape, u: *Ideology and landscape in historical perspective – essays on the meanings of some places in the past* (ur. Baker, A. R. H., Biger, G.), Cambridge University Press, Cambridge, 1-14.
- Baker, A. R. H., 2003: *Geography and history – bridging the divide*, Cambridge University Press, Cambridge
- Baryshnikov, G. F., Markova, A. K., 1992: Early man and mammals during the upper pleniglacial – main mammal assemblages between 24,000 and 12,000 yr. B. P., u: *Atlas of paleoclimates and paleoenvironments of the northern hemisphere – late pleistocene-holocene*, (ur. Frenzel, B., Pécsi, M., Velichko, A., A.), Geographical Research Institute, Hungarian Academy of Sciences, Gustav Fischer Verlag, Budapest-Stuttgart, 127-129.
- Boban, Lj., 1995: Hrvatske granice od 1918. do 1993. godine, Školska knjiga – Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb
- Bognar, A., Faivre, S., 2006: Geomorphological traces of the younger pleistocene glaciation in the central part of the Velebit Mt., Hrvatski geografski glasnik 68/2, 19-30.
- Buzov, S., 2003: Vlačka sela, pašnjaci i čifluci: krajolik osmanlijskog prigraničja u šesnaestom i sedamnaestom stoljeću, u: *Triplex Confinium (1500-1800): ekohistorija: zbornik radova* (gl. ur. Cambi, N.), Zadar, 3.-7. svibnja 2000., Književni krug – Zavod za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, Split – Zagreb, 227-241.
- Clark, G., Piggott, S., 1965: *Prehistoric societies*, Hutchinson & co., London
- Fürst-Bjeliš, B., 1996: Pristup definiciji prostornog pojma tradicionalne regije, Zbornik radova I. hrvatskoga geografskog kongresa, Hrvatsko geografsko društvo, Zagreb, 326-330
- Fürst-Bjeliš, B., D' Alessio, G., Diklić, O., 2003: Mletački katastar 18. st. i ekohistorijska evaluacija tromeđe, u: *Triplex Confinium (1500-1800): ekohistorija: zbornik radova* (gl. ur. Cambi, N.), Zadar, 3.-7. svibnja 2000., Književni krug – Zavod za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, Split – Zagreb, 87-99.
- Fürst-Bjeliš, B., Zupanc, I., 2007a: Images of the Croatian borderlands: selected examples of early modern cartography, Hrvatski geografski glasnik 69(1), 7-23.

- Fürst-Bjeliš, B., Zupanc, I., 2007b: New 18th century Venetian Border in Croatia and its spatialand demographic implications, *Hrvatski geografski glasnik* 69(2), 41-52.
- Fürst-Bjeliš, B., 2010: Zašto globalna povijest okoliša? (pogovor), u: Simmons, I.G.: *Globalna povijest okoliša* (ur: Fürst-Bjeliš, B.), Disput, Zagreb 299-306.
- Goldstein, I., 2008: *Hrvatska povijest*, Europapress holding, Zagreb
- Gresh, A., Radvanyi, J., Rekacewicz, P., Samary, C., Vidal, D., 2006: „L'Atlas“ du Monde diplomatique, *Le Monde diplomatique*, Paris
- Gruenfelder, A. M., 2003: Velebitske šume od 16. do 18. stoljeća, u: *Triplex Confinium (1500-1800): ekohistorija: zbornik radova* (gl. ur. Cambi, N.), Zadar, 3.-7. svibnja 2000., Književni krug – Zavod za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, Split – Zagreb, 365-375.
- Helmfrid, S., 1972: Historical geography in Scandinavia, u: *Progress in historical geography* (ur. Baker, A. R. H.), David & Charles, Newton Abbot, 63-89.
- Holjevac, Ž., 2003: Ljudi, voda i prirodna sredina na Triplex Confiniumu: Vukasovićeve i Hacquetove ekohistorijske opservacije u Lici i Krbavi u drugoj polovici 18. stoljeća, u: *Triplex Confinium (1500-1800): ekohistorija: zbornik radova* (gl. ur. Cambi, N.), Zadar, 3.-7. svibnja 2000., Književni krug – Zavod za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, Split – Zagreb, 145-155.
- Holjevac, Ž., Moaćanin, N., 2007: *Hrvatsko-slavonska Vojna krajina i Hrvati pod vlašću Osmanskoga Carstva u ranome novom vijeku*, Leykam international, Zagreb
- Hütteroth, W.-D., 2006: Ecology of the Ottoman lands, u: *The Cambridge history of Turkey volume 3 – the latter Ottoman empire 1603-1839* (ur. Faroqhi, S. N.), Cambridge University press, Cambridge, 18-43.
- Inalcik, H., 2002: *Osmansko Carstvo – klasično doba 1300.-1600.*, Srednja Europa, Zagreb
- Jäger, H., 1969: *Historische Geographie*, Georg Westermann Verlag, Braunschweig
- Jäger, H., 1972: Historical geography in Germany, Austria and Switzerland, u: *Progress in historical geography* (ur. Baker, A. R. H.), David & Charles, Newton Abbot, 45-62.
- Kaser, K., 2003: Uništenje šuma na obalnom krškom području hrvatske Vojne krajine u prvoj polovici 18. stoljeća. Njegovi demografski, privredni i socijalni uzroci, u: *Triplex Confinium (1500-1800): ekohistorija: zbornik radova* (gl. ur. Cambi, N.), Zadar, 3.-7. svibnja 2000., Književni krug – Zavod za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, Split – Zagreb, 377-395.
- Klemenčić, M., 1991: Novija historijsko-geografska osnovica jugoslavenskih izvanjskih i unutarnjih granica s posebnim osvrtom na hrvatske granice, u: *Političko-geografska i*

demografska pitanja Hrvatske (gl. ur. Ivan Crkvenčić), Savez geografskih društava Hrvatske, Zagreb, 317-334.

Lozić, S., Fürst-Bjeliš, B., Perica, D., 2006: Quantitative-geomorphological and environmental-historical impact on the ecological soil depth; northwestern Croatia, *Hrvatski geografski glasnik* 68(1), 7-25.

Matijašić, R., 2009: Povijest hrvatskih zemalja u antici do cara Dioklecijana, *Leykam international*, Zagreb

Mirdita, Z., 2004: Vlasi u historiografiji, *Hrvatski institut za povijest*, Zagreb

Novak, G., 2005: Povijest Splita, knjiga prva – od prehistorijskih vremena do definitivnog gubitka pune autonomije 1420. godine, Škuna, Split

Novak, G., 2005a: Povijest Splita, knjiga druga – od 1420. do 1797. god., Škuna, Split

Novak, G., 2005b: Povijest Splita, knjiga treća – od 1797. do 1882. god., Škuna, Split

Orme, B., 1977: The advantages of agriculture, u: *Hunters, gatherers and first farmers beyond Europe – an archaeological survey* (ur. Megaw, J. V. S.), Leicester University Pres, Leicester, 41-49.

Pavić, R., 1975: Geografski položaj – kompleksnost značenja, povijesni aspekti i suvremena valorizacija, u: *Geografija SR Hrvatske, knjiga 4: Gorska Hrvatska* (ur. Pavić, R.), Školska knjiga, Zagreb, 64-75

Posavec, V., 2007: Dalmacija u vrijeme Marcelina i Julija Nepota, *Književni krug*, Split

Raukar, T., 2007: Studije o Dalmaciji u srednjem vijeku – odabrane studije, *Književni krug*, Split

Regan, K., Kaniški, T., 2003: Hrvatski povijesni atlas, Leksikografski zavod „Miroslav Krleža“, Zagreb

Rogić, V., 1974: Historijsko-geografski uvod, u: *Geografija SR Hrvatske, knjiga VI: Južno hrvatsko primorje* (ur. Friganović, M.), Školska knjiga, Zagreb, 5-9.

Rogić, V., 1975: Osnove historijsko-geografskog razvoja, u: *Geografija SR Hrvatske – knjiga V: Sjeverno hrvatsko primorje* (ur. Rogić, V.), Školska knjiga, Zagreb, 42-45.

Rogić, V., 1976: Socio-geografski aspekt dinarskog krša, dinarskog kulturnog areala i dinarskog brdsko-planinskog prostora, *Geografski glasnik*, 38(1), 253-269.

Rogić, V., 1982: Historijsko-geografska osnova socijalno-kulturne diferencijacije vojno-krajiškog prostora, *Geografski glasnik*, 44(1), 23-38.

Rogić, V., 1990: Regionalna geografija Jugoslavije, knjiga 1 – prirodna osnova i historijska geografija, Školska knjiga, Zagreb

Roglić, J., 1950: O geografskom položaju i ekonomskom razvoju Jugoslavije, Geografski glasnik 11-12, 11-26.

Schenk, W., 2011: Historische Geographie, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt

Slukan Altić, M. 2003: Komparativna analiza kulturnog pejzaža ruralnih naselja mletačke i habsburške krajine, u: *Triplex Confinium (1500-1800): ekohistorija: zbornik radova* (gl. ur. Cambi, N.), Zadar, 3.-7. svibnja 2000., Književni krug – Zavod za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, Split – Zagreb, 65-85.

Slukan Altić, M., 2006: Povijesna geografija Kosova, Golden marketing – Tehnička knjiga, Zagreb

Šarić, M., 2003: Turska osvajanja i eko-sistemske tranzicije u Lici i Krbavi na prijelazu iz kasnog srednjeg vijeka u rani novi vijek (15.-16. st.), u: *Triplex Confinium (1500-1800): ekohistorija: zbornik radova* (gl. ur. Cambi, N.), Zadar, 3.-7. svibnja 2000., Književni krug – Zavod za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, Split – Zagreb, 243-250.

Šegota, T., 1982: Razina mora i vertikalno gibanje dna Jadranskog mora od ris-virmskog interglacijala do danas, Geološki vjesnik 35, 93.-109.

Šegota, T., 1988: Klimatologija za geografe, Školska knjiga, Zagreb

Špulerová, J., Petrovič, F., 2011: Historical agricultural landscape as a subject of landscape ecological research, Hrvatski geografski glasnik 73(2), 155-163.

Štefanec, N. 2003: Trgovina drvetom na Triplex Confiniumu ili kako izvući novac iz senjskih šuma (1600-1630)?, u: *Triplex Confinium (1500-1800): ekohistorija: zbornik radova* (gl. ur. Cambi, N.), Zadar, 3.-7. svibnja 2000., Književni krug – Zavod za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, Split – Zagreb, 337-363.

Vresk, M., 1990: Grad u regionalnom i urbanom planiranju, Školska knjiga, Zagreb

Vresk, M., 1997: Uvod u geografiju – razvoj, struktura, metodologija, Školska knjiga, Zagreb

Vresk, M., 2002: Razvoj urbanih sistema u svijetu – geografski pregled, Školska knjiga, Zagreb

Williams, M., 1994: The relations of environmental history and historical geography, Journal of historical geography 20(1), 3-21.

Žuljić, S., 1989: Narodnosna struktura Jugoslavije i tokovi promjena, Ekonomski institut, Zagreb